

MARIA B. TOPOLSKA

CZYTELNICTWO KSIĄŻEK WYDANYCH NA LITWIE I BIAŁORUSI W XVI I PIERWSZEJ POŁOWIE XVII WIEKU

(na podstawie proveniencji starodruków z polskich i zagranicznych bibliotek naukowych)

I: Literatura religijna i polemiczna

Dzieje książki i jej czytelników stanowiące od niedawna przedmiot zainteresowania historyków kultury wskazują, że rola książki w dobie odrodzenia i baroku była znacznie większa niż zwykliśmy sądzić. Wiązało się to ze słabością innych czynników kształtowania świadomości kulturalnej: szkół, ośrodków naukowych i artystycznych¹. Dlatego też badania nad książką staropolską idą w kierunku opracowania zagadnień do tej pory prawie zupełnie nie znanych. Wiadomo bowiem na przykład, że książka odegrała rolę inspirującą w środowisku pisarzy oraz intelektualistów². Ciągłe jednak posiadamy zbyt mało wiadomości, w jaki sposób oddziaływała ona na wszystkie kręgi czytelników (w przekroju społecznym), biorąc pod uwagę percepcję całego powstałego w określonym czasie repertuaru wydawniczego.

Rodzają się więc pytania. Dla kogo były wydawane ówczesne książki, co czytano w poszczególnych grupach społecznych oraz kręgach czytelniczych o określonej mentalności, jakie były zamówienia czytelnicze u twórców i wydawców oraz drukarzy a także, w jaki sposób poprzez wydawanie odpowiedniego repertuaru wydawniczego ówczesne koła rządzące starały się formułować świadomość społeczną? Pytań jest znacznie więcej, choć, jak się to może wydawać, zagadnienie czytelnictwa książki staropolskiej jest ogólnie znane³.

Podkreślić należy, że problem czytelnictwa w dawnych wiekach jest złożony. A. Kawecka-Gryczowa stwierdziła, że źródłem do jego dziejów

¹ Por. B. Bieńkowska: *Staropolski świat książek*. Wrocław 1976 s. 47.

² Op. cit. s. 50 i nn.

³ Poruszone wyżej kwestie a szczególnie relacje: wydawca, drukarz, księgarz, czytelnik zostaną poruszone w przygotowanej większej pracy pt. *Książka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i pierwszej połowie XVII w.*

jest badanie samych książek i odczytanie z nich nazwisk właścicieli oraz czytelników; dalej, należy odnaleźć dawne katalogi biblioteczne, a także zapisy testamentowe książek; uchwycić częstotliwość wydań, jako objaw powodzenia niektórych tytułów; wreszcie trzeba odnaleźć wszelkie wypowiedzi osób ówczesnie żyjących na temat przeczytanych książek⁴. Między innymi źródłem do poznania rozmiarów czytelnictwa może być również repertuar wydawniczy: jego opłacalność, związek z koniunkturą społeczno-polityczną, geografia itp.⁵

Wiadomo jednak, że do dziejów książki z XVI i pierwszej połowy XVII wieku w Wielkim Księstwie Litewskim brakuje nam informacji o wysokości nakładów poszczególnych książek, katalogów bibliotek oraz inwentarzy księgozbiorów grup czytelniczych, zróżnicowanych pod względem wykształcenia, zamożności i wymogów kulturalnych, wypowiedzi czytelników o przeczytanej lekturze itd. Nie rozwodząc się tutaj nad przyczynami tego stanu rzeczy, wypada podkreślić, że w znacznie lepszej sytuacji badawczej znajdują się badacze angielscy i francuscy dziejów książki schyłku renesansu i doby baroku⁶. Wydaje się więc słuszne podjęcie badań proveniencyjnych w odniesieniu do opracowywanego tematu w Polsce.

K. Piekarski już w 1929 r. poruszył sprawę metody takich badań na marginesie książki Rudolfa Kotuli o właścicielach książek w bibliotece Z. Czarneckiego⁷. Od tej pory praca księgoznawców przyniosła pewne, choć pomniejszone przez zniszczenia wojenne efekty pozwalające na stwierdzenie, że zapisy na książkach są bezcennym źródłem poznania wpływu książki na jej czytelników. Tak się bowiem szczęśliwie składa, że mimo wysokiej ceny książek kontakt czytelników z nimi był bardziej bezpośredni⁸. Wyrażał się on w zapiskach proveniencyjnych⁹.

⁴ A. Kawecka-Gryczowa: *Rola drukarstwa polskiego w okresie Odrodzenia* [W:] *Z dziejów polskiej książki w okresie Renesansu*. Wrocław 1975 s. 132 - 133.

⁵ Por. K. Głombiowski: *Problemy historii czytelnictwa*. Wrocław 1966 s. 15 i nn.

⁶ Np. artykuł Fureta o czytelnictwie w: *Livre et société dans la France du XVIII siècle*. Paris 1955 oparty jest na spisach książek zatwierdzonych do druku przez kancelarię królewską od XVI w. Podobnymi materiałami a zwłaszcza katalogami księgarskimi i bibliotecznymi dysponuje H. S. Bennet: *English books and readers 1558 to 1603*. Cambridge 1965; oraz *English books and readers 1603 to 1640*. Cambridge 1970.

⁷ Por. K. Piekarski: *O zadania i metody badań proveniencyjnych*. Odbitka z „Przeglądu Bibliotecznego” R. 3: 1929 s. 388 - 415; tenże: *Książka w Polsce XV i XVI w.* [W:] *Kultura staropolska*. Kraków 1931 s. 372; R. Kotula: *Właściciele rękopisów i starodruków zbiorów wielkopolskich Z. Czarneckiego*. Lwów 1929.

⁸ M. Sipayłło: *Ze starych książek*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” T. XI: 1966 s. 148.

⁹ B. Kocowski: *Zadania i metody badań proveniencyjnych w zakresie starych druków*. Warszawa 1951 s. 9.

Z apelem o zorganizowanie w Polsce badań proveniencyjnych wystąpili uczestnicy konferencji pracowników archiwów i bibliotek naukowych w 1950 r.¹⁰ Od tego czasu, pomimo braku instrukcji szczegółowej oraz planu koordynacyjnego, badania takie są prowadzone w Bibliotece Publicznej m. Warszawy, Bibliotece Akademii Nauk w Krakowie, Bibliotece Ossolińskich we Wrocławiu, Bibliotece Kórnickiej oraz Oddziałach Starych Druków Bibliotek Uniwersyteckich. Najlepsze wyniki osiągnęła na pewno Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie. Kartoteka proveniencji starych druków od XV-XVII w. powstała tam za pomocą rozszyfrowania nie tylko ekslibrisów i marginaliów, lecz również innych śladów obecności dawnych czytelników w tekście, które mogą określić jego nazwisko lub bibliotekę (ekslibris, herb, oprawa, inicjały, dawne sygnatury itp.)¹¹. Kartotekę uzupełniają karty odsyłacze pozwalające dotrzeć do odpowiedniej proveniencji po wielu śladach. Sporządzenie takiej właśnie kartoteki wymaga wielu lat mrowczej pracy, która pozwalała ulepszać metody badań. Między innymi kartoteka zaopatrzona jest również w odsyłacze zawierające zapiski typu narracyjnego, zarówno związane z tekstem jak i osobą właściciela (kroniki, rachunki, modlitwy itp.).

Ze względu na konieczność podjęcia tak szczegółowych badań proveniencyjnych nie można się było oprzeć w pracy nad badaniem czytelnictwa książek w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i pierwszej połowie XVII w. na nielicznych jeszcze w tej chwili katalogach drukowanych¹². Pomijają one bowiem milczeniem wiele śladów obecności czytelnika w tekście. Niejednokrotnie zaś w przypadku czytelników mniej zamożnych, gdy zawodzą herbarze i słowniki, właśnie glosy do tekstu, znaczki, podkreślenia itd. pomogą nam przynajmniej ogólnie określić przynależność czytelnika do określonej grupy społecznej, narodowościowej i religijnej. Wszak na badanym przez nas terenie byli prawosławni, katolicy, protestanci, Białorusini, Litwini, Polacy, że wymienimy przynajmniej podstawowe grupy religijne i narodowościowe.

¹⁰ Op. cit. s. 15.

¹¹ M. Sipayłło: O metodzie badań proveniencyjnych starych druków. Z Ba-dań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi. Zesz. 1 s. 22-23.

¹² *Katalog betorusskich izdanij kirillowskoj peczati 16-17 vekov*. T. 1-2. Leningrad 1975, wyd. Biblioteka im. Sałtykowa-Szczedrina; A. Ch. Gorfunkel: *Katalog knig kirillowskoj peczati 16-17 vekov*. Leningrad 1970, wyd. Uniwersytet w Leningradzie; *Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica XVI w.* Oprac. M. Bohonos: Wrocław 1965 s. 931; Biblioteka Publiczna m. Warszawy wydała aktualnie trzeci już katalog starych druków: cz. 1: *Inkunabuty* w oprac. A. Kaweckiej-Gryczowej, Warszawa 1949; cz. 2. *Polonica XVI w.*, Warszawa 1957, w oprac. tejże oraz J. Adamczyk; cz. 3 *Polonica XVII w.*, oprac. J. Rudnicka, przy współudziale J. Górki i K. Sokołowskiej-Grzeszyskiej, Warszawa 1976; M. Muszyński: *Proveniencje poloników XVI w. w zbiorach Biblioteki Kórnickiej*, Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej 13:1977.

Badania proveniencyjne, prowadzone z autopsji są jednak żmudne i pracochłonne. Wymagają również przygotowania księgoznawczego i filologicznego. Stanowi to barierę przed wykorzystywaniem tego typu materiałów w literaturze najnowszej, dotyczącej dziejów książki w Wilnie, Poznaniu i Wrocławiu ¹³.

Odszukanie proveniencji czytelników z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII wieku we wszystkich bibliotekach ze względu na duże rozproszenie starych druków nie było możliwe dla jednego badacza i odsuwałoby w nieskończoność napisanie pracy. W takim przypadku należało więc skupić uwagę na zbiorze wydawnictw pochodzących z typografii litewskich i białoruskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. W dodatku, jest to zespół wyodrębniony w indeksach geograficznych, sporządzonych w oddziałach starodruków wielu bibliotek naukowych. Udało się dotrzeć do ok. 3100 egzemplarzy w 1200 tytułach, które stanowią ok. 70% znanego nam repertuaru wydawniczego Litwy i Białorusi badanego okresu ¹⁴.

Zbadanie zawartości bibliotek pod tym kątem pozwoliło uzupełnić naszą kartotekę o wiele tytułów, nie znanych do tej pory bibliografii, dało szereg danych na temat ceny książek oraz ich obiegu, dostarczyło wiadomości dotyczących opraw. Materiał ten stał się jednym ze źródeł do dziejów czytelnictwa nie tylko na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, lecz również na pozostałych obszarach Rzeczypospolitej. Zebrane informacje przedstawiamy w dwóch częściach: czytelnictwo książki religijnej oraz książki o charakterze świeckim.

Literatura religijna stanowiła w XVI i XVII wieku przeważającą część repertuaru wydawniczego. W Wielkim Księstwie Litewskim obejmowała ona ok. 43% wydawnictw tego okresu nie licząc sporej liczby

¹³ Por. J. Sójka: *Z dziejów drukarstwa w Poznaniu w XVII w. (drukarnia Wolrabowska w latach 1636 - 1689 i jej produkcja)*. Warszawa 1976; I. Petrauskienė: *Vilniaus akademijos spaustuve 1575 - 1773*. Vilnius 1976; M. Mendykowa: *Książka polska we Wrocławiu w XVIII w.* Wrocław 1975.

¹⁴ Badania swe prowadziłam w: Bibliothèque Nationale, Paryż (dalej skrót BN Paryż); Bibliothèque Polonaise (BP Paryż); Lietuvos TSR Mosklų Akademijos Centrinė Biblioteka (CB AN Wilno); Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko Universiteto Moksline Biblioteka (BU Wilno); Biblioteka Akademii Nauk SSSR, Leningrad (BAN Leningrad); Nauczna Biblioteka in. A. Gorkogo Leningradzkiego Gosudarstvennogo Universiteta (BU Leningrad); Biblioteka Leningradzkiego Otdelenija Instituta Istorii Akademii Nauk SSSR (BIH Leningrad); Gosudarstvennaja Publicznaja Biblioteka im. M. E. Sałtykova-Szczedriny (BSSzcz); Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (BUJ); Biblioteka im. Czartoryskich w Krakowie (BCz); Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (BPAN Kraków); Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu (BU Poznań); Biblioteka Raczzyńskich (BR Poznań); Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (BPTPN Poznań); Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN); Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (BUW); Biblioteka Publiczna m. Warszawy (BP m. Warszawy); Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (BZO); Biblioteka Kórnicka (BK).

panegiryków, które ze względu na formę jak i treść zaliczyć możemy do działu tematyki religijnej druków¹⁵.

Starodruki o tym charakterze przechowały do naszych czasów w przeważającej części księgozbiory klasztorne, przetrwały w nich m. in. bezcenne książki protestanckie¹⁶. W wieku XIX zasiłały one w sposób widoczny szereg prywatnych księgozbiorów rodzinnych: Tyszkiewiczów, Radziwiłłów, Branickich, Czartoryskich czy Ossolińskich.

Proweniencje książek religijnych pochodzących z typografii litewskich i białoruskich omawiamy tutaj według kolejności: wydawnictwa polskie, łacińskie i litewskie, następnie zaś drukowane cyrylicą i oddzielnie polemiki religijne.

Warto podać, że przejrzana literatura religijna liczy ok. 320 tytułów w ok. 650 egzemplarzach (z czego książki drukowane cyrylicą stanowią ok. 60%), zaś polemiki religijne ok. 150 tytułów w ok. 480 egzemplarzach. W części pierwszej omówimy więc ok. 40% całego przebadanego w bibliotekach naukowych zespołu starych druków.

1. CZYTELNICTWO KSIĄŻEK RELIGIJNYCH WYDAWANYCH W JĘZYKU POLSKIM, ŁACIŃSKIM I LITEWSKIM

Sądząc z liczby glos, podpisów i stanu zachowania książek, największe powodzenie wśród czytelników w XVI i XVII w. miały wydania *Pisma św.* w językach narodowych: polskim i następnie litewskim. Popularności przekładów *Biblii* na języki narodowe sprzyjały rozbudzone w kręgach społeczeństwa w okresie renesansu potrzeby intelektualne i badawcze. Wszak to nie przypadek, że ruch odnowy intelektualnej w Odrodzeniu objął reformatorów wiary szukających prawdy o losie człowieka, lecz na zasadzie ciągłej jego współzależności od sił nadprzyrodzonych. Dlatego też w wieku szesnastym mamy tak bujny rozwój nauk filologicznych, który przyniósł nam wiele na nowo opracowanych wydań *Pisma św.*, ojców Kościoła itp.

Wydanie *Biblii Brzeskiej* (1563), dzieła zespołu tłumaczy i ukoronowanie ambicji Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Czarnego, a następnie jej popularność są najlepszym dowodem ogromnego zapotrzebowania społeczeństwa na tego typu literaturę. Wspaniałe pod względem typograficznym dzieło (w dużym formacie, liczące ok. 750 kart). wytłoczono w 4 wariantach, czyli w ok. 2000 egzemplarzy. Pomimo wysokiej ceny zachowane do dzisiaj książki, uratowane przed prześladowaniem katolików,

¹⁵ Panegiryki stanowiły aż ok. 35,5% tytułów wydawniczych badanego okresu. M. B. Topolska: *Książka na Litwie i Białorusi w latach 1553 - 1660. Analiza statystyczna*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” R. 21: 1976 s. 157.

¹⁶ Informują nas o tym liczne rękopiśmienne katalogi bibliotek klasztornych z terenu W. Ks. Litewskiego, sporządzane w XIX w., a przechowywane w Oddziale Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie.

łosami wojennymi itp., noszą ślady częstego użytkowania. W znanych nam 40 egzemplarzach pozostawili oni glosy, podkreślenia, podpisy, porwane, strzępione, porwane i zabrudzone strony, wyrwane karty uniemożliwiające identyfikację wydania oraz czytelników, wypowiadających się wewnątrz, na marginesach książki. Zwykle bowiem pozostawiano swe podpisy na kartach tytułowych¹⁷.

Ogólnie można stwierdzić, że *Biblia Brzeska* cieszyła się największą popularnością w okresie rozwoju ruchu reformacyjnego. Na jej kartach toczą się często żywe boje polemiczne, jak np. na egzemplarzu pochodzącym z Biblioteki Jagiellońskiej¹⁸; wpisywane są pochwały przekładu *Biblij*, np. „Ta biblia jest dobra barzo” oraz nagany: „sękowaty rozdział” — przy *Nowym Testamencie*¹⁹. Na innym jej egzemplarzu, pochodzącym z biblioteki jezuickiej w Wilnie (z napisem „heretycka”), nieznanemu czytelnikowi zapytał: „czemużście się nie podpisali iako was scriptores calvinianum...”, gdyż rzeczywiście nie podano nazwisk tłumaczy tekstu²⁰.

Dodać należy, że książki te cieszyły się estymą wśród swoich czytelników i właścicieli. Doklejali oni marginesy, części kart, dopisywali tekst, powtórnie oprawiali.

Czytelników *Biblij Brzeskiej* znajdujemy wśród seniorów i ministrów różnowierczych²¹, szkół i gimnazjów różnych wyznań²², magnatów²³

¹⁷ Np. jeden z egzemplarzy *Biblij* (BN Paryż Rés. A. 458), z pieczęcią biblioteki Napoleona III nie posiada karty tytułowej, zaś oprawa pochodzi również z tej biblioteki. Z obfitości glos polskich można wnosić o jej użytkowaniu przez kilku czytelników polskich w XVI i XVII w., w tym wyraźnie dwóch protestantów. Charakter zaś tych zapisów wskazuje na czytelników mało wyrobionych, przedstawicieli drobnej szlachty, mieszczaństwa. Była wśród nich również kobieta.

¹⁸ BUJ, Cim. F. 8324.

¹⁹ BU Warszawa 28. 2. 255; BR Poznań 505 I.

²⁰ BAN Leningrad, 2187 fm. Odpowiedział na to późniejszy, osiemnastowieczny właściciel lub czytelnik wpisując ręką brakujące nazwiska. W końcu XVI lub na początku XVII w. czytał ją sądząc z glos polski protestant, następnie była w posiadaniu jezuitów wileńskich. W 1814 r. *Biblia* została przekazana przez Tadeusza Czackiego Akademii Nauk w Piotrogradzie.

²¹ Na przykład egzemplarz z Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego (28.2.1.3.) należał w XVI w. do seniora Jednoty Braci Czeskich Szymona Turnowskiego; inny (28.20.2.1200) do zboru braci czeskich w Żychlinie (pow. Kutno); jeszcze inny z tejże biblioteki (28.2.255) został подарowany przez A. Ważewicza pisarza ziemskiego jakiegoś zborowi w Wielkim Księstwie Litewskim. *Biblia* z Biblioteki Narodowej należała w 1628 r. do pastora polskiego Hioba Legnera i następnie do Christophora Liebinderera, z glosami polskimi, łacińskimi a także greckimi tychże (BN XVI 296); Egzemplarz z Biblioteki Ossolineum (F. 4015) należał kolejno do Jakuba Ursyna, Jakuba Tymeusza kupca wrocławskiego, następnie do pastora śląskiego Jana Klarhe Namske w 1614 r., a w 1622 r. do Joachima Melechiusa.

²² *Biblia* z BN w Paryżu (Rés. A. 458) należała w XVII w. do Biblioteki Gimnazjum Gdańskiego, ofiarowana tamże przez Krzysztofa Radziwiłła (1584 - 1640).

²³ Jej egzemplarze mieściły się w XVIII-wiecznych bibliotekach Radziwiłłów, Sapiehów, Tysszkiewiczów. Egzemplarz z Biblioteki Czartoryskich (BCz. 1686 III)

oraz szlachty i mieszczan, co ze względu na wysoką cenę tej książki wydaje się najlepszym miernikiem jej popularności ²⁴.

Czytelników pochodzących z drobnej i średniej szlachty oraz mieszczaństwa, jeżeli karta tytułowa z ich podpisami nie zachowała się, możemy odróżnić na podstawie glos. Byli przeważnie mało wprawni w czytaniu. Powtarzali z upodobaniem niektóre słowa z tekstu na marginesach pstrząc nieraz nimi całą księgę. W przypadkach katolików wyłowić można oznaki oburzenia ²⁵. Jeden z takich właścicieli *Biblii Brzeskiej* przyznaje, że czytał ją przez 15 lat ²⁶.

Niekiedy jednak podpisy bardziej przezornych właścicieli uległy zachowaniu, przeważnie na dalszych stronach. *Biblia* z Biblioteki Ossolińskich we Wrocławiu należała np. do Henryka Spinka z Bandtkowa, dziedzica na Ostrówku, Ciechankach i Woli Łamichowskiej (z ziemi nieśzawsko-chełmińskiej); z Biblioteki Jagiellońskiej. do Aleksandra Krezy z Bobolic oraz Lutomirskich z Sieradzkiego; z Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie do Stanisława Nowickiego, podczaszego chełmskiego, Marcina Cieszyńskiego oraz Strzeżmińskich z Wielkopolski (podpisy z XVI - XVIII wieku) ²⁷.

Znacznie trudniej określić czytelnika ze sfery mieszczańskiej, jeżeli nie ma wyraźnej proveniencji, a inwentarze księgozbiorów mieszczańskich, na przykład ze Lwowa, informują o fakcie przynależności *Biblii Brzeskiej* do mieszczan ²⁸.

Księga ta, opatrzona napisem „*Liber prohibitus*” oraz „*Liber haereticus*” (jako że należała do spisu ksiąg zakazanych przez Kościół), była również własnością bibliotek klasztornych ²⁹, duchowieństwa katolickie-

należał w 1609 r. do Piotra Voka na Rożembarku, jednego z seniorów Braci Czeskich.

²⁴ Cytowana wyżej z BZO *Biblia Brzeska* należąca do mieszczan i pastorów śląskich (F.4015) wymienia cenę wypłacane kolejnym właścicielom do 1622 r.: 10,6 a następnie 9 talarów. W XVIII w. Zygmunt Rajnowski zapłacił za nią 25 imperialów (B. Rac. 505 I).

²⁵ Por. egzemplarze *Biblii* z BP w Paryżu (syg. 198); czy z BK (BK Cim F. 4057 wariant A).

²⁶ „W roku 1700 zacząłem czytać *Biblię* a skończyłem w 1715 miesiąca marca”. (BUW 28. 1. 2.) Egzemplarz z wcześniejszymi glosami protestantów, należący następnie do Ignacego Krasickiego.

²⁷ BZO XVI 4014; BUJ Cim 8323; BUW 28. 2. 1. 3; BUW 28. 2. 11; BUW 28. 13. 11.

²⁸ Wprawdzie J. Skoczek (*Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce Renesansu*. Lwów 1939) podaje tylko jeden taki przypadek u Jana Alembeka w 1588 r. (s. 161), ale być może *Biblia Brzeska* znajdowała się wśród innych kilku mieszczan, którzy wymieniając *Biblię* nie określili jej pochodzenia.

²⁹ Np. wspomniany już egzemplarz (BUJ Cim. 8323) był własnością Kolegium Jezuickiego w Rawie Mazowieckiej. Na egzemplarzu z BUW, z kroniką rodziny wielkopolskiej Strzeżmińskich (od 1568 do 1569) a następnie Stanisława Zielenieckiego z 1598 r. jest napis z niewiadomej biblioteki klasztornej „*Liber prohibitus*”

go, prawosławnego³⁰, jak również monasterów, na przykład sławnego zakonu bazylianów w Podhorcach (ziemia lwowska)³¹. Niekiedy spotykamy zapiski cyrylicą, mówiące nam o czytelnikach czy też właścicielach narodowości białoruskiej albo ukraińskiej³².

Równie żywy stosunek do tekstu przejawili czytelnicy innych jedenastu wydań biblij różnowiecznych, wydanych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1563 - 1593. Poza dwoma przedrukami części *Biblii Brzeskiej* były to książki bardziej przystępne w ocenie i wygodniejsze w czytaniu, ze względu na ich mniejszy format. Wspomina o tym drukarz wileński i humanista, Jan Karcan w przedmowie do *Biblii* z 1580 r.: „[...] bo nie tylko to masz językiem przyrodzonym z greckiego podane ale ku temu i w małym złożeniu papieru ręcznymi [podręcznymi] książkami [...] żeby to tobie zawsze będąc w sercu i przed oczami mogło być [...]”³³. Karcan, szczególnie dbały o swych czytelników, wydał również coś w rodzaju indeksu do wydań *Pisma św.* (*Annotacje...*, Mikołaja Wołodkiewicza, Wilno 1601).

Stan 26 egzemplarzy kolejnych przedruków *Biblii Brzeskiej* oraz tłumaczeń *Starego i Nowego Testamentu* przez Szymona Budnego wyraźnie świadczy o potrzebie ich wydawania. Miarą ich popularności są również *Biblia* z 1580 r. oraz *Nowy Testament* z Łoska, z 1589 r.

O żywym zainteresowaniu tematyką *Pisma św.* wspomina nieustrudzony tłumacz tekstów greckich, hebrajskich oraz łacińskich na język polski Szymon Budny, w przedmowie do poprawionej w duchu arianskim *Biblii* (Łosk 1574): ... „jest wiele ludzi tak nierozsądnych, łaskawy czytelniku, nie jedno prostaki ale i między onymi co się mądre mają, którzy pismo święte rzekomo czytają a im je wykładają a przedsie co się z nim dzieje nie wiedzą ani nie czują. Bo jakie im kolwiek księgi do rąk przypadną (gdyby je tylko *Biblią* albo *Nowym Testamentem* zwano) bezpiecznie je czytają...”³⁴.

(BUW. 28.13.1.1.). Podobnie egzemplarz z BU w Wilnie (II 2285). Egzemplarz z biblioteki jezuitów w Wilnie znalazł się w BAN w Leningradzie (2187 fm).

³⁰ Np. *Biblia* z wyżej wymienionej biblioteki (1146 l.) należała na przełomie XVI i początku XVII w. do księgozbioru biskupa wileńskiego a w początku XVIII w. do znanego bibliofila, biskupa prawosławnego w Twerze — Teofila Łopatińskiego.

³¹ BUJ Cim. 8706. Z ziemi lwowskiej pochodzi też inna *Biblia* pełna różnorodnych głos, nie ujawnionych ówczesnych polskich czytelników. W XIX w. była ona własnością Bartłomieja Jabłonowskiego, właściciela lwowskiej księgarni (BP Paryż, sygn. 198).

³² Np. w *Biblii* z BK (BK Cim. XVI F. 4298, dar Stanisławskiego z Kijowa) mamy 2 głosy ruskie na s. 34 a na s. 1 *Nowego Testamentu* podpis XVII-wieczny „Bazylewicz”.

³³ BCz. Cim. O. 253, k. 2 i verso.

³⁴ BK Cim. O. 261, k. 2; „Ku wszem wiernym tych książek czytelnikom przekład”.

Mniejsze wydania *Starego i Nowego Testamentu*, ze względu na swą popularność uległy znaczniejszemu zaczytaniu w porównaniu do *Biblii Brzeskiej*. Zapewne część z nich może jeszcze do dzisiaj pozostaje w prywatnych rękach. Cztery z odnalezionych w 18 bibliotekach egzemplarze należały do zakonu jezuitów w Krakowie, Wilnie, do franciszkanów gnieźnieńskich i bazylianów podobiskich³⁵. Kolejne dwa egzemplarze stanowiły własność zbioru kalwińskiego w Wilnie oraz biblioteki Tarnowskich³⁶. Pozostałe zachowały się z proveniencjami i głosami szlacheczkimi, pastorów protestanckich a także, być może — sądząc z przypisów do tekstu — również mieszczan³⁷.

Największą ilość glos erudycyjnych do tekstu zawierają marginesy *Biblii Zasławskiej* z 1572 r., kontrowersyjnej dla katolików oraz kalwinów i luteranów. W większości jednak przypadków przeważają czytelnicy bierni, chyba z niższych stanów, powtarzający słowa z tekstu na marginesach książek, bądź wykorzystujący je do wpisywania ulubionych sentencji w rodzaju: ... „nie pożyczaj możniejszemu”, ... „wiedz jak pożyczać”, ... „w cudzym domu pomiarkuj się kiedyś komorą...”, ... „czytaj co tu mówią o córkach aby rodzice onych na dobrym oku mieli...” itp.³⁸

Bardziej ograniczony, jak się wydaje, zasięg na rynku czytelniczym miały wydania psalmów, postylle, zbiory modlitw i katechizmy. Te bowiem wydawnictwa, które znamy, przeznaczone były raczej dla odbiorców pochodzących z kleru protestanckiego lub katolickiego. O popularnych zbiorach modlitw czy pieśni, o których wspominają np. cytowane inwentarze księgozbiorów mieszczańskich ze Lwowa, nie zachowały się nawet wzmianki w literaturze. Co nie znaczy, że omawiane książki nie mogły wchodzić w posiadanie osób prywatnych. Świadczy o tym na przykład piękne wydanie *Postylli polskiej* Mikołaja Reja w Wilnie w 1594 r., której egzemplarz z Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, z notatką

³⁵ *Apokryfa*. Zasław 1570, BZO XVI Qu 2337 *Nowy Testament* 1593, BN XVI Q 443; *Nowy Testament* 1580, BK XVI Cim O. 253. *Biblia*. Zasław 1572, BCz. Cim. 824 II.

³⁶ *Sprawy i słowa Jezusa Chrystusa*. Brześć 1565; BUW 28.20.2.254. toż, BN XVI F. 193. Nie wiadomo tylko, czy należała do Jana Stanisława (XVII) czy Jana Amora Tarnowskiego (XVIII w.).

³⁷ Np. w egzemplarzu *Nowego Testamentu* (Nieśwież 1563) oprawionym w skórę z tłokiem późniejszej, nie znanej nam biblioteki jezuickiej obok glos polskich kilku XVI- i XVII-wiecznych czytelników występują Chodelscy (z Krakowskiego?), BCz Cim. 1071 I; na innym egzemplarzu z wieloma marginaliami Jan Ludwigsen (1591 r.) oraz Dobrzyńscy i Tomasz Kotowski (z ziemi czerskiej?), BUJ Cim. O. 558; *Biblia* z 1572 r. (BZO XVI Qu 2338) należała w XVII w. do „Mikołaja Bohdanowicza Pietrużyckiego i małżonki Jejmości Pani Nastazji Illniczówny Pieslakówny Domaszewskiej”.

³⁸ *Biblia*. Zasław 1572 r., BN XVI Qu 498, k. 55. 66, 72; Na egzemplarzu z BK (Cim Qu 2754) ówczesny czytelnik napisał po łacinie i po polsku „...niech będzie pochwalony najświętszy sakrament”.

T. Wierzbowskiego „rarissimus” należał do Krzysztofa i Katarzyny Ożarowskich (z sandomierskiego) a następnie przeszedł na własność bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej³⁹.

Jedyne zachowane dwa egzemplarze tłumaczenia tej postylli na język litewski zachowały się chyba dlatego, że pochodzą z dawnego księgozbioru jezuickiego w Krożach i bernardynów w Telszewie⁴⁰.

Popularną również była protestancka *Postylla albo wykłady z Ewangelii* Grzegorza z Żarnowca (cz. 1 i 2, Wilno 1597, 2°, k. 468, cz. 3, Wilno 1605, k. 469-763). Cztery egzemplarze tego wydawnictwa noszą ślady dużego zużycia przez czytelników; niestety, brak kart początkowych z podpisami właścicieli i czytelników uniemożliwia ich identyfikację. Marginalia egzemplarza z Biblioteki Czartoryskich określają jedynie wyznanie katolickie czytelnika, piszącego po polsku (po polsku pisali ówczesi i Rusini, i Litwini). Książka z Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego należała zapewne do księgozbioru jezuickiego, gdyż opatrzono ją napisem „liber haereticus”, zaś w partii tekstu pt. *Sparcie błędów jezuickich* widzimy zapiski przeciwstawiające się autorowi, podobnie zresztą wygląda karta tytułowa⁴¹. *Postylla* z Biblioteki Akademii Nauk w Leningradzie należała do kolegium wileńskiego jezuitów, a na odwrocie karty tytułowej części drugiej któryś z nich napisał z temperamentem właściwym owym czasem: „[...] Niebożne bluźnierstwa dedykowane samemu Lucyperowi w piekle [...] przez [...] cały rok niebożnie w niepoczciwym zbiorze zatracenia słuchaczowi szcękającego”⁴².

Równie nieliczne i w dużym rozproszeniu zachowały się do naszych czasów poszczególne części litewskiego wydawnictwa pod tytułem *Kniga Nobaznistos...* (Kiejdany 1653), przeznaczone na użytek duchownych i wyznawców zborów litewskich⁴³. Podobnie było i z innymi wydawnictwami protestanckimi, które zostały „zużyte przez swych czytelników”, zagubione i rozproszone wskutek różnych przypadków losowych. Na przykład w Bibliotece Jagiellońskiej zachowało się wydanie 33 kazań

³⁹ BUW 28.17.2.12. Książkę tę zniszczyli bardzo czytelnicy podobnie jak inny jej egzemplarz (BCz Cim. 822 I).

⁴⁰ BUW Wilno L_R 1618 i 1619. Egzemplarz pierwszy pochodzi z biblioteki S. Staniewicza z Wilna z 1833 r. zaś drugi ma mnóstwo glos polskich. Anonimowy czytelnik dopisał: „a w piekle są drukowane...”

⁴¹ BCz Cim. 802-3: (BUW 28.18.3.7.). Przy słowach „człowieka pobożnego” wpisano „zdrożnego”, obok „uczonego” — „żadnego”. Przy nazwisku autora widnieje dopisek „kawka”.

⁴² BAN Leningrad 3593 f.

⁴³ Egzemplarz BUW (28.20.3.1159) zawiera tylko *Psalterz* z księgozbioru Ignacego Krasickiego. Podobnie zdefektowany jest egzemplarz z BP m. Warszawy (2.1232) oraz BUJ 585337 I, zawierający *Ewangelię* z *Psalterzem*, a także z Biblioteki Czartoryskich z proveniencją Samuela Jasińskiego (herbu Jastrzębiec z Litwy) i ceną 13 gr (25314 II). W całości i bez proveniencji zachował się egzemplarz w CBAN w Wilnie (Lk 17/3).

Andrzeja Schönflissiusa, pastora luterńskiego w Wilnie (Lubecz 1646 r.), zniszczone, z podkreśleniami w tekście, zaś w Bibliotece Czarторыskich drugie już wydanie (pierwszego nie znamy) *Dziennika to jest modlitw...* wraz z nie znanym Estreicherowi wydaniem *Modlitw* superintendenta dystryktu ruskiego, Jana Chocimowskiego (Wilno 1605)⁴⁴. Dla białoruskich i litewskich protestantów przetłumaczono z łaciny *Ćwiczenia pobożności...* L. Bayly (Lubecz 1532), a stan zachowanych dziewięciu egzemplarzy zawierający różnorodne ślady współczesnych wydaniu czytelników⁴⁵, jak również trzech egzemplarzy kazań Baltazara Łabęckiego (Lubecz 1638) oraz modlitewnika Schönflissiusa, mówi o ich popularności⁴⁶.

W jeszcze mniejszej liczbie dochowały się katechizmy protestanckie. Na przykład nie znane dotąd wydanie *Konfesji...* (Wilno 1593) nosi ślady polskiego protestanta⁴⁷ a sławny katechizm z pasterstwem domowym (Wilno 1600) był w 1632 r. własnością Jamesa Paula, pastora warszawskiego⁴⁸. W Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego znajduje się łacińsko-polski katechizm z biblioteki jezuickiej, z napisem „Haeretica” (Wilno 1605), zaś w Bibliotece Akademii Nauk w Wilnie, również kalwiński wykład katechizmu (Żejmy 1605) z proveniencją Synodu Ewangelickiego w Wilnie⁴⁹. W tejże bibliotece i z tą proveniencją mamy unikatowy katechizm z Lubcza z 1620 r. z psalmami S. Rysińskiego, który miał być drukowany na koszt autora w 1614 r., w 1618 r. „kilkadziesiąt egzemplarzy wydrukowano bez zezwolenia [...] i po różnych miejscach rozeszło się”. Dopiero katechizm z 1620 r. stał się oficjalnym wydawnictwem zborów litewskich. Cytowany egzemplarz ma ciekawy zapis anonimowego, współczesnego właściciela: „proszę cię, nie gniewaj się na mnie, bo ja tę książkę kupiłem w kramie a nie dla ciebie, tylko dla siebie”⁵⁰. Widocznie autor wpisał to pożyczając przyjacielowi. O popularności tego katechizmu świadczy jego następne wydanie, z 1621 r., nie

⁴⁴ BUJ 36735 I; BCz 24648 I.

⁴⁵ Dwa z nich należały do Biblioteki Synodu Reformowanego w Wilnie i Warszawie (CBLAN R 17/1 - 17); BUW 28.20.3.2510), dwa do osób prywatnych, prawdopodobnie szlachty (BUW 28.20.3.3905 oraz BZO XVII), następnie własność kolegium jezuickiego w Jarosławiu z napisem „heretycka”, inne były czytane i użyte przez czytelników bez ich proveniencji, np. egzemplarz z BK (BK XVII 1385).

⁴⁶ Egzemplarz z BN (XVII 3.506) należał do uczniów jakiegoś gimnazjum kalwińskiego; z BCz (25416 I) do augustianów w Krakowie. Książka z CBAN w Wilnie (R 17/1 - 13) nosi ślady kilku polskich czytelników, w tym Felicjana Wierowskiego stolnika brasławskiego, oraz niejakiego Kamińskiego (XVII wiek). *Wirydarz duszny męski...* A. Schönflissiusa Lubecz 1648 (BUJ 246 157 I) ma ślady trzech współczesnych czytelników.

⁴⁷ BUJ Cim. 0.318.

⁴⁸ Wpis po angielsku na s. 32: „Aur lord is... my suport” Tamże na karcie tytułowej dwukrotnie wpisany „Jacobus Pallus”, BK XVI Cim. 0.341.

⁴⁹ BUW 4g 11.9.43; CBAN Wilno L 17/102.

⁵⁰ CBAN Wilno R 17/36; Por. także: „Monumenta Reformationis Polonicae” s. IV, s. 2, synod 1619 i 1620, s. 49 - 50, 55.

znane bibliografii⁵¹. W bibliotece gimnazjum kalwińskiego w Słucku zachowało się również następne wydanie tego katechizmu, również nie znane bibliografom (Lubecz 1648)⁵².

Katolickie zbiory modlitw, kazań i psalterzy zachowały się w liczbie nie zawsze świadczącej o ich popularności wśród ówczesnych czytelników. Z nie znanej nam liczby tytułów i egzemplarzy książek do nabożeństwa zachował się tylko jeden modlitewnik (8°, s. 691, prawdopodobnie druk typografii jezuickiej w Wilnie po 1622 r.), pozbawiony karty tytułowej⁵³. Głównie chyba dla użytku duchowieństwa, o czym świadczą zachowane podpisy własnościowe, wydawano takie książki, jak *Fortka niebieska, to jest dzielne ćwiczenie żywota duchownego* (autor Szymon Wysocki, Wilno 1585)⁵⁴; S. Rochowicza, *Kąpiel duszna albo ćwiczenia żywota duchownego* (Wilno 1609), czy *Sześć skrzydeł serafinowych św. Bonawentury*, w przekładzie tegoż (Lubecz 1617)⁵⁵.

Niektóre egzemplarze tych książek mają proveniencje szlachty i magnatów, co świadczy o potrzebie wydawania tego typu literatury także dla czytelników świeckich⁵⁶. Podobnie dla szerszego grona czytelników wydano *Discurs nabożny o wystawieniu BM Panny S. A. Radziwiłła* (Wilno 1633)⁵⁷; *Żrenicę duchowną*, A. Mokrskiego (Wilno 1642)⁵⁸

⁵¹ BN XVII 2.1349, zużyty egzemplarz, współprawny z *Formą albo porządkiem nabożeństwa chrześcijańskiego*. Wilno 1594.

⁵² CBAN Wilno R 17/101 własność gimnazjum słuckiego, współprawny z *Ratio fidei evangelicorum albo poczet wiary* (Lubecz 1648) z tąż proveniencją. Inny egzemplarz (CBAN Wilno R 17/1-10 pochodzi z biblioteki generalnego superintendenta wileńskiego S. Lipińskiego (XIX w.).

⁵³ Polskie glosy i teksty wskazują na użytkowanie tej książki przez osoby duchowne (BN XVII 1.625).

⁵⁴ Np. egzemplarz z BZO (XVI 0.344) ma XVII-wieczny ekslibris Szymona Piłarskiego, proboszcza głogowskiego. Inna książka (BN XVI 0.6037) współczesny podpis „Doctoris Andreas Amadeus” i glosy łacińskie.

⁵⁵ Jest to pierwsze tłumaczenie *Kąpeli dusznej* drukowanego w Wenecji (ok. 1580) i Krakowie (1601) dzieła. Cztery zachowane egzemplarze należały do osób duchownych, w tym jeden (BN XVII 3.3135) do ksieni grodzieńskiej Anny Sobieskiej z zakonu brygitek — sądząc po oprawie takiej samej jak *Instrukcja nowicjuszek ... Jana a Jezu*, Wilno 1641 (BN XVII 3.2914).

⁵⁶ Np. egzemplarz *Fortki niebieskiej...* S. Wysockiego nosi proveniencję „Barbary Przybylskiej” (XVII/XVIII w.) (BUW 28.4.5.51) a inny należący uprzednio do zakonnika wileńskiego (?) Jana Boyera ma XVII-wieczny ekslibris Stanisława Kazimierza Radziwiłła. (BP Paryż, THL Réz. 53).

⁵⁷ Bcz 25729 II; BUW 4.5.18; Wyraźne proveniencje zachowały tylko biblioteki instytucjonalne, jak np. konwent bazylianów w Supraślu (BUW 4g 4.6.2), franciszkanów lubelskich (BZO XVII 2669 III); bazylianów w Wilnie oraz jezuitów w Pińsku (CBAN Wilno L 17/1215).

⁵⁸ Egzemplarz z BP m. Warszawy (XVII, 1.130) ma proveniencję „Maryna Snieszka” (nie rozszyfrowaną w drukowanym katalogu) oraz Władysław Branicki (XVIII w.); inna książka (BZO XV 3018) — „M. K. Podbielska wielka grzesznica” (może z ziemi murskiej nad Bugiem).

a także *Ogród Różany* (o różańcu, W. Andrzejowicza, Wilno 1646), choć tak się złożyło, że ten ostatni na siedem znanych nam egzemplarzy w pięciu przypadkach należał do braci zakonnej⁵⁹.

Umoralniająca lektura teologiczno-filozoficzna była ówczesnie poszukiwana nie tylko przez duchowieństwo katolickie. Świadczą o tym jej tłumaczenia z języka łacińskiego na polski. Piotr Kazimierz Tryzna przełożył *Rozmyślania* św. Augustyna (Wilno 1617)⁶⁰, które były pierwszym tego typu tłumaczeniem w Rzeczypospolitej. Powstały też i inne przekłady jak: *Modlitwy* Tomasza a Jezu (Wilno 1640)⁶¹ oraz popularnego w zakonach *Compendium seu breviarum* Ludwika de Ponte (Wilno 1645), należące do zakonów jezuickich w Orszy, Jarosławiu, Wilnie, Płocku, Braniewie, Łomży, Krakowie, klasztoru dominikanów w Poporciach oraz bernardynów w Wilnie⁶² a po przetłumaczeniu (Wilno 1647) także i do czytelników świeckich⁶³.

Przynależność do bibliotek duchownych i klasztornych wykazują również wydania wzorów kazań adwentowych Jana Hińczy: *Głos pański...*, Wilno 1643⁶⁴. Na szerszy zapewne użytek wydano katechizm litewski Jakuba Ledesmy (Wilno 1605)⁶⁵ oraz dwa wydania polsko-litewskich *Punktów do kazań* (Wilno 1629 i 1644), choć zachowały się, sądząc z proveniencji, w dawnych bibliotekach klasztornych Litwy i Korony⁶⁶. Ina-

⁵⁹ Np. własnością trzech zakonników z jakiegoś zakonu karmelitów na Litwie był egzemplarz z BU w Wilnie (III 11536). Inny (CBAN Wilno L 17/194) należał do bazylianów w Żyrowicach; a jeszcze inny (BUW 4g 13.5.15) do kanoników regularnych w Kaliszu. Książka z BZO (XVII 3601 III) do biblioteki kościoła w Kołobrzegu (XVII w.).

⁶⁰ Krakowskie tłumaczenie polskie ukazało się dopiero w 1629 r. Z czterech zużytych egzemplarzy wileńskiego wydania z 1617 r. (jak np. egz. z BK XVII 13086) egzemplarz z BN należał wyraźnie do kilku uczniów z nie zidentyfikowanego kolegium jezuickiego (BN XVII 3.237).

⁶¹ BN XVII 2.849. Z proveniencją klasztoru wizytek w Krakowie.

⁶² BZO XVII 3693 II; BZO XV 3694 II; BU Wilno III 10966; BN XVII 2.748; BN XVII 2.25; Bpm. Warszawy 1.448zł BUJ 35983 II; BZO XVII 3693 II; BU Wilno 10966 II, tamże 17848 II.

⁶³ Tylko jeden z pięciu zachowanych egzemplarzy posiada nazwisko właścicielki — zakonnicy z klasztoru płockiego, ofiarowany jej przez siostrzeńca (BUW 4g 4.4.5).

⁶⁴ Np. egzemplarz z BU Wileńskiego należał do kolegium jezuickiego w Witebsku (LR 663) a inny do karmelitów wileńskich (BU Wilno III 17123); książka z BPTPN (30540 I) do cystersów w Wąchocku, zaś z BJ (BUJ 36494 I) do Jakuba Malczewskiego „artium liberalium et... Baccalauraei AD 1679”: może z kolegium jezuickiego lub uniwersytetu w Krakowie.

⁶⁵ Jedyńy znany nam egzemplarz zachował się z proveniencją Domu Profosów s. Barbarae SJ w Krakowie (BUJ 311 124 I).

⁶⁶ Te dwie grube książki oprawiano razem w bibliotekach klasztornych. Należały one do jezuitów wileńskich (CBAN Wilno L 17/16); bernardynów w Wilnie (BU Wilno LR 742); benedyktynów w Kownie (BUJ 37624 I); egzemplarz z 1629 r. do członków zgromadzeń SJ w Płocku i Warszawie (BUW 4g 8.6.15).

czej jednak było z wydawnictwami w języku łacińskim. Na przykład *Thesaurus orationum meditationum* (Wilno ok. 1576) należał do krakowskiego domu probacji jezuitów; *Exercitia spiritualia* Ignacego Lojoli (Wilno 1583) ma również tęż proveniencję⁶⁷, zaś egzemplarze *De imitatione Jesu Christi* Tomasza a Kempis (Wilno 1585) należały do bibliotek zakonnych w całej Rzeczypospolitej⁶⁸.

Zachowane rękopiśmienne eklibrisy na książkach liturgicznych protestanckich i katolickich, wydawanych na Litwie w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, wskazywać by mogły na użytkowanie ich wyłącznie przez duchowieństwo świeckie i zakonne. Na przykład drugie wydanie *Formy albo porządku sprawowania świętości pańskich* (Wilno 1598 — wydawnictwo kalwińskie) zachowało się tylko z napisem „zakazane” w szafie jakiegoś kolegium jezuickiego⁶⁹ zaś trzecie wydanie (Wilno 1600) należało do pastora warszawskiego⁷⁰. Mikołaj Wysocki wydał *Akt usługi chrztu...* (Lubecz 1644) oświadczając na karcie tytułowej: „[...] we zborze wolę pięć słów zrozumitelnie przemówić abym drugich nauczył, niżeli dziesięć tysięcy słów językiem obcym”. Wydanie to sądząc z proveniencji i glos było bardzo użyteczne duchownym protestanckim⁷¹.

Z licznych, wydawanych na omawianym terenie agend katolickich do odprawiania ceremonii kościelnych w języku polskim, litewskim i niemieckim, do naszych czasów dochowały się tylko takie, które przechowano w księgozbiorach klasztornych. Na przykład *Rituale sacramentorum* (Wilno 1641), nie znane zresztą bibliografom, było własnością jakiegoś klasztoru dominikanów⁷², *Agenda Parva* (Wilno 1616), nieznanej biblioteki jezuickiej; inny tego egzemplarz służył jezuitom wileńskim, zaś *Rituale...* (Wilno 1646) podarował w 1673 r. niejaki R. C. Kwiatkowski jezuitom krakowskim⁷³. Kłosek takich agend należał do klasztoru franciszkanów w Lubiniu⁷⁴.

⁶⁷ BCz Cim. 0.985; Inny egzemplarz *Thesaurus orationem* (BCz Cim. 1191 I) należał do bernardynów na Stradomiu w Krakowie. *Exercitia spiritualia...* do krakowskich jezuitów BUJ Cim. 0.1025 oraz kolegium jezuickiego w Jarosławiu (BZO XVI 0.41).

⁶⁸ „Domus Probationis SJ” (BUJ Cim. 0.982); Franciszkanie z Zakliczyna (BUJ Cim. 0.983); „decano braslavenesis Rndus Casimiro... (XVII/XVIII-wieczną ręką, BU Wilno II 2239).

⁶⁹ BU Wilno II 2240, z eklibrisem Dominika Siwickiego.

⁷⁰ Por. przypis 48.

⁷¹ BN XVII 3.771, należące do pastora luterńskiego, sądząc z tłumaczeń po niemiecku na marginesach tekstu. Na podstawie glos także cztery inne zachowane egzemplarze należały do ministrów protestanckich.

⁷² BUW 4g 14.436.

⁷³ Bcz 24 297 I; BN XVII 2.179; BUJ 36333 I.

⁷⁴ „Modus dovotus celebrandi... missae a Petro Justinnelli (Wilno 1646, 2 wydanie), (BPTPN 16030-4 I).

Inna lektura religijna, być może z wyjątkiem *Instrukcji nowicjuszków* ... *karmelitów Jana a Jezusa* (Wilno 1641)⁷⁵, wydawana była dla szerszych kręgów czytelników. Na czoło wysuwają się tu słynne *Żywoty świętych Piotra Skargi* (pierwsze wydanie — Wilno 1579 r.). Miały one 15 wydań do końca XVIII w. i zdaniem J. Tazbira przyczyniły się do utrwalenia religijności ludu polskiego⁷⁶. Kilka znanych nam egzemplarzy tego dzieła nosi ślady trwałego zdefektowania i zużycia, zapisane uwagami wielu użytkowników o zróżnicowanym składzie narodowościowym i społecznym⁷⁷, niestety bez ich nazwisk. Chętnie ówczesnie czytano żywoty popularnych świętych Stanisława Kostki czy Jana Kapistrana⁷⁸.

Największą jednak poczytnością cieszyły się opowieści religijne w formie literackiej, takie jak *Historia o męczennicy Zuzannie...* (Lubecz 1626) oraz *Historia o Józefie do Egiptu zaprzędanym* (Lubecz 1625)⁷⁹. Lęk przed karą bożą, spotykającą dysydentów, miały wzbudzać książki, takie jak tłumaczenie z łaciny na polski przez J. Bogdanowicza *Historii o Janie Klemensie, sędzim zamku possońskiego* (bratysławskiego)⁸⁰. Z dużym zainteresowaniem czytelników spotkały się historie cudownych obrazów. Na przykład opowieść o bazylikańskim kościele i obrazie NM Panny w Żyrowicach T. Borowika miała dwa wydania (Wilno 1622, 1628), a historię tę przedrukował dodając dzieje późniejsze J. Dubieniecki (Wilno 1653 r.)⁸¹. Powodzeniem wśród ówczesnych czytelników cieszyły się historie sławnych obrazów: sarjańskiego, napisana przez dominikanina

⁷⁵ 10 obejrzanych egzemplarzy tego dzieła należało do klasztorów w całej Rzeczypospolitej, np. karmelitów wileńskich (BN XVII 3.1836), karmelitów w Zaświrzu (pow. święciański) (BU Wilno III 5729); ten egzemplarz zachował na późniejszej, XVIII-wiecznej wyklejce krótki wierszyk o treści świeckiej, pornograficznej; Egzemplarz z BZO (XVII 3255 III) należał do karmelitów w Wieliczce.

⁷⁶ J. Tazbir: *Historia kościoła katolickiego w Polsce 1460 - 1795*. Warszawa. 1966 s. 114.

⁷⁷ BK Cim. Qu 4235; BUJ Cim. 8513; CBAN L 16/2 - 3. Każdy z tych egzemplarzy posiada ślady przynajmniej kilku, jeśli nie kilkunastu czytelników.

⁷⁸ *Summariusz cudów St. Kostki* (Wilno 1632) zachował się z proveniencją jezuitów z Reszla (BUW 28.20.2.725). 9 egzemplarzy książeczki Pawła Ruzsela (*Triumf na dzień chwalebny Jacka św.* (Wilno 1641), ma ekslibrys duchowieństwa zakonnego i bibliotek klasztornych z całej Polski (Lublin, Kraków, Sanok, Góra Kalwaria — pow. grójecki, Połajów, Wilno). Nie znany Estreicherowi *Żywot błogosławionego Jana Kapistrana* (Wilno 1623) zachował się bez proveniencji w BK (sygn. 1911).

⁷⁹ Dwie te książki BCz 38068 I i B PAN Kraków 2408 I) zostały znalezione w stanie zużyтым przez czytelników.

⁸⁰ Proweniencje osób prywatnych w trzech egzemplarzach tej książki zużytej przez czytelników, nie zachowały się. Czwarty posiada ekslibrys biblioteki bernardynów wileńskich (BU Wilno III 11478).

⁸¹ Zużyte przez czytelników drugie wydanie książki Borowika (BCz 5396 I) zachowało się bez proveniencji, podobnie jak dwa egzemplarze książki J. Dubienieckiego (BCz 5407 I; BN XVII 3.599).

Sokołowskiego⁸², oraz trockiego, autorstwa S. Mankiewicza⁸³; tłumaczenie z łaciny na polski *Świętoremów* Jakuba Bidermana (Wilno 1636) składających się z moralizatorskich opowiadań o życiu świętych⁸⁴; *Bankiet albo historia jako Adam bankietował trzech synów swoich... rzecz ku czytaniu osobliwie przy bankietach i biesiadach przyjacielskich*⁸⁵ oraz utwory miernego dość wierszopisa, jezuita wileńskiego W. Bartoszewskiego, o różnych sposobach uczczenia Bożego Ciała czy NM Panny (Wilno 1613 - 1615), zachowane bez proveniencji.

W dzisiejszych bibliotekach znajdujemy również szereg utworów związanych na przykład z obchodami w 1602 r. kanonizacji patrona Litwy św. Kazimierza. Główne wydawnictwo erudytów jezuickich, wykładowców kolegium w Wilnie, składało się z pięciu łacińskich utworów, opiewających żywot i cuda świętego, który stał się ważnym atutem w walce jezuitów z miejscowym protestantyzmem. Kilkanaście egzemplarzy tej książki nosi proveniencje klasztorne z terenu całej Polski⁸⁶. Z biblioteki jezuickiej w Nieświeżu pochodzi panegiryk na cześć św. Kazimierza: *Divi tutelariorum...* (Wilno 1610), a misjonarze wileńscy oraz jezuita w Smoleńsku posiadali *Panegyricus...* (Wilno 1631)⁸⁷ i inne. Sądząc z przynależności do bibliotek klasztornych na terenie całej Rzeczypospolitej egzemplarzy żywota jezuita (*De vita et moribus Laurentii Bertili*, Wilno 1645), pióra sławnego historyka, profesora kolegium wileńskiego, Wojciecha Wijuka Kojałowicza, można sądzić, że takie utwory były adresowane głównie do duchowieństwa i braci zakonnej⁸⁸. Podobnie było z łacińską historią zakonu dominikanów Petroniusza Kamińskiego (Wilno 1642)⁸⁹.

⁸² J. Sokołowski: *Niebieskich farb...*, Wilno 1639. Jedyne egzemplarz z BCz miał pięciu czytelników i właścicieli, z których można odcyfrować nazwiska XVII/XVIII-wieczne: Stanisława Lipieńskiego (jakiegoś zakonnika), pana Kisieliewicza (mieszczanin z Litwy?) oraz księdza Padońskiego, plebana (?) BCz 5188 II).

⁸³ S. Mankiewicz: *Kościół farski...* (Wilno 1645) z księgozbioru Cypriana Walewskiego. Warszawa (w XIX w.).

⁸⁴ BK 12259 II.

⁸⁵ Egzemplarz z CBAN w Wilnie (L 17/120) posiada polską głose wskazującą na czytelnika, mieszczanina.

⁸⁶ G. Święcicki: *Theatrum s. Casimiri*. Wilno 1604; Kolegium krakowskie jezuitów (BUJ 5874 II oraz BUJ 23620 I), jezuita lubelscy (BZO XVII 1154 III); reformaci z Węgrowa (BU Wilno III 17860). Z egzemplarzy bez proveniencji przytoczmy przykład ze śladami sześciu czytelników i właścicieli. Jeden z nich Jan Kazimierz Hornoski (z brzesko-litewskiego) BUW 4g 14.2.20.

⁸⁷ BCz 28066 I; BK XVII 12787; BN XVII. W. 1015.

⁸⁸ Jezuita w Jarosławiu (BP Paryż THL Réz. 184); w Krakowie (BUJ 198 96 I); Łomży (BUW 4g 18.5.92); w Wilnie a następnie w Połocku (BU Wilno III 10470); Dyneburgu (BU Wilno III 17798 oraz 10540 III); franciszkanie krakowscy (BZO XVII 3906 II).

⁸⁹ Egzemplarz (CBAN Wilno L 17/1101) ma rękopiśmienny ekslibris jezuita Edmunda Wichmana oraz zakonnika K. Przyjałgowskiego.

Inaczej natomiast rzecz się miała z bijącym rekordy popularności tłumaczeniem Cypriana Bazylika sławnej w okresie reformacji *Historii o srogiem prześladowaniu kościoła bożego... od Wiklefa i Husa aż do naszego wieku*, J. Crespina, ze współprawnym tłumaczeniem na język polski książki J. Utenhowa... *O postanowieniu kościołów cudzoziemskich w Londynie... i o Janie Łaskim* (Brześć 1567). Zachowało się tylko, ze zrozumiałych względów, 12 egzemplarzy tego dzieła z proveniencjami większych bibliotek protestanckich czy klasztornych. Sądząc jednak ze śladów pozostawionych w nich przez różnorodnych czytelników można sądzić, że było ich znacznie więcej niż właściciele książek, podobnie jak to było w przypadku *Biblii*. Niektórzy z nich zadawali sobie trud, aby spisać coś w rodzaju indeksu tej arcyciekawej książki⁹⁰, inni zaś odsyłali czytelników do szczególnie ciekawych miejsc w tekście⁹¹. Duża, zazwyczaj pięknie oprawna książka była ozdobą szaf bibliotecznych biblioteki Zamojskiej (następnie własność dominikanów krakowskich i Biblioteki Czartoryskich) czy XVII-wiecznej biblioteki konwentu karmelitów lubelskich z napisami „zakazana” i „heretycka”⁹². Inne jej egzemplarze noszą proveniencje współczesnych protestantów⁹³.

Wydawnictwa łacińskie dotyczące organizacji Kościoła w Wielkim Księstwie Litewskim przeznaczone były na użytek kół zakonnych i duchowieństwa, jak np. *Regulae Societatis Jesu* (Wilno 1582) z proveniencją kolegium jezuitów w Krakowie, Nieświeżu oraz benedyktynów w Pułtusku⁹⁴, synody diecezjalne (Wilno 1602) z biblioteki nieświeskiej (Wilno 1613), karmelitów w Wilnie (Wilno 1633), dziekana w Brasławiu (XVII w.), (Wilno 1636) własność gimnazjum kroskiego (Wilno 1647), kolegium jezuitów w tychże Krożach⁹⁵.

Podobną przynależność wykazywały łacińskie katalogi dzieł zakazanych, drukowane listy legatów papieskich, miscellanea dotyczące organizacji Kościoła katolickiego na Litwie itp.

⁹⁰ Jak np. w egzemplarzu BUW 28.1.1.16.

⁹¹ CBAN Wilno L 16/2-8 — własność Biblioteki Synodu Reformowanego w Wilnie.

⁹² BCz Cim. 1227 III; BUJ Cim. F.8167.

⁹³ Jak np. egzemplarz z BK (XVI Cim. F.4113) z dedykacją na odwrocie oprawy: „Zacnie urodzony... Pannie Barbarze Kitlicównie, tę książeczkę na pamiątkę swą darował roku 1618 — 3 czerwca Jan Makowski, kaznodzieja zboru w Jendrychowicach i Kowalewie” (na Dolnym Śląsku). Tamże glosy polskie kilku czytelników i podpis wcześniejszego niż Makowski właściciela Aleksandra Bronikowskiego. Książka z BUW stanowiła w końcu XVIII w. własność Pawła Reczyńskiego, seniora zboru śluckiego (BUW 28.20.2.233) a inny jej egzemplarz pochodzi z Biblioteki Synodu Ewangelicko-Reformowanego w Warszawie (BUW 28.2.234). Pełne glosy polskich wielu czytelników z XVI i XVII w. są egzemplarze z BN (F. 99, F. 415, F. 647).

⁹⁴ BUJ Cim. O 39; BCz Cim. 1187 I; BN XVI 0.3.

⁹⁵ BCz 28124 II; BCz 28817 I; BK 13331 I; BCz 26353; BU Wilno III 10701; BZ Wilno LR 9024.

2. CZYTELNICTWO LITERATURY RELIGIJNEJ WYDAWANEJ CYRYLICĄ

Ze względu na specyfikę odszukanych głównie w bibliotekach Leningradu i Wilna wydawnictw religijnych w języku staro-cerkiewno-słowiańskim i białoruskim (ok. 200 tytułów w ok. 350 egzemplarzach) problem ten należy omówić oddzielnie. Wprawdzie bowiem czytelnikami polskiej literatury religijnej była ludność białoruska i ukraińska, a książek wydawanych cyrylicą obok Białorusinów także ludność polska i litewska, lecz książki te miały jednak zasięg bardziej ograniczony na terenie Rzeczypospolitej i były przeznaczone także na rynek naszego wschodniego sąsiada — Rosji.

Interesująca jest też obserwacja powolnego zdobywania sobie przez drukowaną książkę cyrylicą nieufnych w stosunku do słowa drukowanego czytelników, poczynając od niektórych kręgów duchowieństwa prawosławnego a następnie w miarę rozwoju szkolnictwa na ziemiach Białorusi, Ukrainy i Rosji od schyłku XVI w. także czytelników świeckich, nawet z uboższych kręgów społecznych.

Jak pamiętamy, brak odbiorców pierwszej drukowanej Biblii pt. *Apostoł* oraz książek do nabożeństwa pt. *Mała Podorożnaja Kniżica* (Wilno 1624 - 1625), dzieła Franciszka Skoryny, spowodował zaprzestanie działalności ruskich typografii aż do 1569 r. Ciekawe, że egzemplarz *Apostoła* znalazł się w testamencie pośmiertnym brzeskiego mieszczanina z 1624 r.⁹⁶ zaś jedną z części drugiego wydawnictwa posiadali w swej bogatej bibliotece jezuici krakowscy⁹⁷.

Proweniencje do dzisiaj zachowanych starodruków cyrylickich, które były głównie w owym okresie książkami religijnymi, wskazują na ich bardziej wszechstronne zastosowanie. Służyły one duchownym i wiernym do nabożeństwa prywatnego, ale także do nauki czytania i pisania, zastępowały również literaturę różnego typu. Wiele z nich pełni swą rolę do dzisiejszego dnia, o czym świadczą badania Komisji Archeograficznych Akademii Nauk oraz Uniwersytetu w Leningradzie w północno-wschodnich rejonach ZSRR (okolice Komi-Archangielska). Wyjazdy te w latach 1963 - 1967 pozwoliły uzyskać od tamtejszych chłopów 77 ksiąg wydanych w XVI i XVII w. Proweniencje wielu takich starodruków odnalezionych w bibliotekach Wilna i Leningradu wyraźnie wskazują na fakt dużego eksportu książki cyrylickiej na ziemie rosyjskie w okresie dość miernej, jak na ogromny obszar tego państwa, produkcji typograficznej oficyn moskiewskich i ukraińskich. O popularności książek na obszarze językowym Litwy, Białorusi, Ukrainy i Rosji świadczy również odnajdowanie ciągle nowych, nie znanych do tej pory wariantów lub wy-

⁹⁶ „Akty Izdaw. Archeograficzeskogo Komissieju” T. 6 s. 243.

⁹⁷ BUJ Cim. O. 561. Inne 3 egzemplarze zdefektowanego wydania znajdują się w Bibliotece im. Sałtykowa-Szczedriny w Leningradzie, bez proveniencji ale znieszczone przez czytelników (sygn. 1.5.8a¹, 1.5.8a², 1.5.8b).

dań książki cyrylickiej, powstałej w XVI i pierwszej połowie XVII w. w Wielkim Księstwie Litewskim⁹⁸.

Początkowo była to książka duża, w rodzaju sławnej *Ewangelii* powstałej w Zabłudowie (2°, k. 407), której przygotowanie zabierało sporo czasu. Iwan Fedorow i Piotr Mściśławiec pracowali nad nią 9 miesięcy⁹⁹, nic więc dziwnego, że wydrukowano ją w nakładzie większym, na co wskazują jej dwa warianty z 1569 r.; następnie zaś została przedrukowana w 1575 r., także w dwóch wariantach, po raz trzeci w 1580 r., czwarty w 1595 i po raz piąty w 1600 r. również w dwóch wariantach¹⁰⁰. W sumie było to na pewno kilka tysięcy egzemplarzy.

Zachowane do dzisiaj egzemplarze przekazują różnorodne proveniencje i glosy czytelników z terenu Białorusi, Ukrainy i Rosji. Książki te dotarły na teren Bułgarii, co nie dziwi ze względu na pokrewieństwo językowe¹⁰¹, ale również do bibliotek Stanów Zjednoczonych¹⁰².

Większość *Ewangelii* zachowała się w stanie zdefektowanym, zniszczonym przez zaczytanie. Proweniencje cyrylickie, ze względu na wysoką cenę książek oraz ich zużycie, szczególnie początkowych kart, były wypisywane po jednym lub dwa słowa na dole kolejnych prawych stron.

Drogie, starannie oprawne *Ewangelie* wytrwały w służbie cerkiewnej od XVI do XVIII w., a następnie przechodziły na własność chłopów i mieszczan, od których, dodawszy szlachtę, zazwyczaj pochodziły, będąc w XVI i XVII w. przedmiotem darowizny do cerkwi. I tak odnalezione dzisiaj *Ewangelie* należały na przykład do cerkwi w Kazaniu i klasztoru Słowieckiego w Rosji¹⁰³ oraz do cerkwi w Kodniu, Wołpiach i Żyrowicach na Białorusi¹⁰⁴. Inne ich egzemplarze, z 1575 i 1595 r., służyły cerkwi Uniwersytetu Piotrogradzkiego w XVIII w. i w latach 40-tych zostały podarowane przez jej starostę Bibliotece Uniwersytetu¹⁰⁵. *Ewangelia* z 1600 r. należała w 1603 r. do Jowy, pierwszego samodzielnego patriarchy moskiewskiego¹⁰⁶.

⁹⁸ Gorfunkel: *Katalog knig*... s. 8 - 10.

⁹⁹ Jak o tym informuje karta tytułowa książki.

¹⁰⁰ Poszczególne warianty tych wydań odkryto przy porównaniu większej liczby tych ksiąg w Bibliotece im. Sałtykowa-Szczedrina w Leningradzie. Por. *Katalog bełorusskich izdanij*... vyp. 1 s. 12 - 15.

¹⁰¹ Dwie z nich znajdują się, jak nas poinformowano, w bibliotece Akademii Nauk w Płodniw.

¹⁰² J. Hoskins (*Early and rare Polonica of the 15 th - 17th centuries in American libraries*, Boston 1973), podaje niestety bez proveniencji na 1230 poloników od XVI - XVII w. 8 wydrukowanych w Wielkim Księstwie Litewskim, wśród nich *Biblię Brzeską*, *Ewangelię* z 1575 r. i *Knigu Nowego Zawietu* z 1600.

¹⁰³ *Ewangelie*. Zabłudów 1569 (BSSzcz. I. 1.14a) oraz *Ewangelie*. Wilno 1575 (BSSzcz. I 8.5.4 war. 1.).

¹⁰⁴ *Ewangelie*. Wilno 1575 (BK XVI Cim. 4286; BSSzcz. I 8.5.4. war. 1); *Ewangelie* z 1595 (CBAN Wilno L 17/25).

¹⁰⁵ Gorfunkel: *Katalog*... s. 6, 7, 17, 21.

¹⁰⁶ BAN Leningrad 57 sp.

Księgi te, cenne dla służby cerkiewnej, kupowali nieraz zbiorowo chłopci i przekazywali „za odpuszczenie grzechów” swojej cerkwi. I tak np., jak informuje nas wpis diaka na *Ewangeli* wydania z 1580 r., Samon Andrejew syn Durakowa przekazał ją cerkwi św. Mikołaja w Prigorodku Słobodzie (na Polesiu) w 1606 r., a Wasilij Titow syn Petrakowa do cerkwi w Turowie w 1629 r.¹⁰⁷ *Ewangeli* Uczitelnoje (Wilno 1959 r.) została podarowana przez dwóch braci Iwana i Kuźmę oraz Łuk-jena Timofiejewa nie znanej nam cerkwi „na pamięć ojców i matek” pod zaklęciem, „kto ją wyniesie albo zatai [...] będzie przeklęty ot nynie i ot weka”. W 1698 r. ta księga została wpisana jako własność cerkwi w Koporju (obwód jarosławski w Rosji) jako dar przybyłego do tej wsi Filipa Kirilowa za duszę jego i rodziców¹⁰⁸. Pomimo więc zaklęć cenna ta i poszukiwana książka, zmieniała wciąż właścicieli.

Napisy na dwóch *Ewangeli*ach z Biblioteki Uniwersyteckiej w Leningradzie mówią o darowiznie cerkwiom przez mieszczan¹⁰⁹. Niekiedy księgi te były ofiarowywane cerkwiom przez dostojników cerkiewnych. Na przykład *Ewangelię* z 1600 r. przekazał 20 lat później karelskiemu monasterowi jego ihumen, zaś inny jej egzemplarz, ihumen Tołgskiego monasteru (okolice Jarosławia), do cerkwi Zaśnięcia Bogarodzicy¹¹⁰.

Egzemplarz z 1575 r. po oprawieniu w Wilnie w aksamit i srebro Stefan, starosta wołkowyski z żoną Julianną darowali cerkwi w Wołpiach (powiat grodzieński), o czym informuje zapis ruski z 1624 r. przetłumaczony na język polski w 1734 r.¹¹¹ Inną *Ewangelię* tegoż wydania ofiarowali w 1596 r. Krzysztof Boguchwałowicz i jego żona Helena Iwanowna Czetwertyńska cerkwi w Łabuniu (powiat zasławski)¹¹². Jedno z dalších, poprawionych wydań *Ewangeli* (Wilno 1644), które zawiera nazwiska wpisanych po polsku trzech właścicieli, pochodzących chyba z drobnej szlachty (Jana Lamanowicza, Michała Iwanowskiego) zakupiła dla cerkwi markowskiej — powiatu wilejskiego Marianna Dziewicka¹¹³.

Wspomniane powyżej *Ewangeli*e bywały też przedmiotem zakupów jak egzemplarz z 1595 r., który 40 lat później został sprzedany cerkwi we włości Toszińskiej (powiat wołogodzki) przez Iwaszko Iwanowa syna Łukowa. Zakupu tego za półtora rubla z grzywną dokonali chłopci tej włości. Inny egzemplarz tej książki sprzedął starosta cerkiewny Fera-pontow protodiakonowi soboru jednej z cerkwi Ustiuga Wielkiego¹¹⁴.

¹⁰⁷ BSSzcz. T. 1.20a k. 1 - 17.

¹⁰⁸ BSSzcz. I 3.2w.

¹⁰⁹ Na *Ewangeli*i z 1569 r. ... „Soli Wyczegockoj posackoj czełowiek Iwan Ro-żdjakonow [...] Sretenskomu [...] monastyriu” (zapis z pocz. XVIII w., Gorfunkel: *Katalog* ... s. 17, *Ewangeli*e z 1595 r. (2 war.) do cerkwi Mikołaja Cudotwórcy „[...] w dom Szujskoj gorodka posackoj czełowiek Pozdiej Siemienow syn [...]”, tamże, s. 21.

¹¹⁰ BSSzcz. I. 3.11w, tamże XXIV 7.4.

¹¹¹ BU Wilno Rk 54.

¹¹² BCz Cim. 782 III.

¹¹³ BU Wilno, Rk 48.

¹¹⁴ BSSzcz. L. 3.3, war. 1; XVII 12.15, war. 2.

Niekiedy *Ewangelię* posiadają wyłącznie proveniencje chłopskie, są one z reguły późniejsze (XVIII, XIX wiek), jak np. podpis „krestjanina Petra Stepanowa” na *Ewangeli* z 1569 r. czy „krestjanina Iwana Awramowa”¹¹⁵. W XVI i XVII w. bowiem księgi te były zbyt cenne i poszukiwane dla służby cerkiewnej, aby mogły długo pozostawać w rękach prywatnych właścicieli.

W jednej z największych bibliotek klasztornych, w Supraślu, bazylianie przechowali od 1580 r. niezmiernie rzadki okaz bibliograficzny *Ewangeli* wydrukowanej i wydanej przez Wasyla Ciapińskiego z równoległym na każdej stronie obok przekładu staro-cerkiewno-słowiańskiego tekstem białoruskim¹¹⁶.

Poza wydaniem *Apostołów* w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, a następnie białoruskim, który głównie w końcu XVI w. ukazywał się w formacie większym, wydania późniejsze *Starego* i *Nowego Testamentu* zaczynają się ukazywać w mniejszych, a więc w tańszych i bardziej popularnych formatach. Zapotrzebowanie zresztą na tego rodzaju książkę było ogromne. Wskazuje na to ożywiona działalność drukarni Mamoniczów dostarczająca czytelnikowi ruskiemu w dobie wzrostu świadomości narodowościowej Kościoła prawosławnego w walce z Unią tak potrzebnych książek religijnych. W latach 1575 do 1600 (nawet po przejściu na unię Mamoniczów w 1595 r.) typografia ta wypuściła 9 wydań *Pisma św.* w 14 wariantach wydawniczych. Na przykład przygotowane w 1591 r. nowe, poprawione wydanie *Apostoła*, ukazało się następnie w 1592, 1595 i po 1595 roku. To ostatnie, podobnie jak dwa *Apostoły* druku Spirydiona Sobola z lat 1630 - 1638 (Kutein i Mohylew), nie były znane bibliografii.

Stan zużycia przejranych 24 *Apostołów*, podobnie jak *Ewangeli*, świadczy o ich dużej popularności. Często brakuje w nich wielu kart, marginesy są czarne, karty poplamione świecami, zapisane proveniencjami. Tak jak *Ewangelię* należały one krótko do osób prywatnych i były przez nie nabywane w celu ofiarowywania ich cerkwiom lub monasterom. Podobnie było z innymi 13 egzemplarzami *Ewangeli* wydanymi w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1600 - 1652.

Z ciekawszych proveniencji warto przytoczyć tę z *Ewangeli* wydanej w Jewiu w 1600, pierwszego druku, który powstał w całości w języku białoruskim. Została ona mianowicie zakupiona 24 VI 1652 r. przez Griszę Kowtkowicza i jego żonę Krystynę ze wsi Ripuszki, dzierżawionej przez Andrzeja Kurdiba, i ofiarowana do miejscowej cerkwi, o czym informuje wpis jej popa. Widocznie pierwszy właściciel tej książki nie

¹¹⁵ Ibidem, ręką inną niż tamten zapis prawdopodobnie XIX-wieczną. Gorkunkel: *Katalog*... s. 17. Być może wpisy takie jak na *Ewangeli* z 1580. „Artemija Afanasijewa syna” (ręką XVII-wieczną) oznaczały również posiadacza chłopa a może mieszczanina. BSSzcz. I 1.20b.

¹¹⁶ Egzemplarz ten należał uprzednio do archidiakona tegoż monasteru Jewstafija. BSSzcz. I. 2.9.

umiał pisać. Dalej widnieje zaklęcie..." a chto by ważył otdaliti tuju knigu ot tego chramu kradeżem libo prodati, nej budet tot proklajat w sim weki i buduszczim anafema [...] budut sud meti na strasznom sudie [...]" Z następnego zapisu widać jednak wyraźnie, że do 1727 r. książka zmieniała kilkakrotnie właścicieli¹¹⁷.

Czasami egzemplarz *Apostoła* występuje z proveniencjami osób prywatnych, jak np. wydanie z 1591 r. z Biblioteki im. Sałtykowa Szczedrina w Leningradzie. Świadczą o tym zapiski pochodzące ze współczesnego cyrylicznego elementarza, zagadki białoruskie, uwaga świadcząca o ukraińskim czytelniku lub właścicielu. Inny egzemplarz tegoż wydania stanowił własność rodziny Siemionowów z powiatu poszechońskiego (okolice Jarosławia), następnie ich dar dla cerkwi w Romanowie¹¹⁸. *Apostoł* z 1592 r. znaleziono we wsi Kerwoła (koło Archangielska) u chłopca Dja-czkowa, zaś inny jego egzemplarz należał w XVII-XIX w. do sześciu właścicieli z rejonu północno-wschodniej Rosji sprzedających go sobie nawzajem, z tego co najmniej dwóch chłopów (XVII/XVIII w.) podpisało się ręką własną¹¹⁹. Następne wydanie *Apostoła* (1595 r.), które wyszło w trzech wariantach typograficznych, należało, jak się można zorientować z proveniencji czterech egzemplarzy, do chłopów i duchowieństwa okręgu Permu, Karelii i Wielkiego Ustiuga¹²⁰.

Zauważyć należy, że mniejsze formaty wydań *Pisma św.* cyrylicą, jak np. egzemplarz drukowany w Wilnie w 1623 r., w Jewiu 1641 (8°), znajdowały się częściej w rękach prywatnych szlachty i mieszczan¹²¹. Podobnie jak wydrukowany w Kuteinie w 1625 roku *Nowyj Zawiet*¹²².

¹¹⁷ BSSzcz. I 4.9b, war. 1.

¹¹⁸ Tamże I. 2.13a; I 2.13w.

¹¹⁹ Trzeci egzemplarz tej edycji należał do chłopca Fedora Filipowa Kisłjakowa ze wsi Ust'-Cilma z obwodu Komi, który posiadał cenny zbiór ksiąg cyrylicznych. Gorfunkel: *Katalog*... s. 19-20.

¹²⁰ BSSzcz I 1.1.26b, war. 1 (z ekslibrisem IP. Karatajewa) na k. 26 ma modlitwę za cara Aleksieja Michajłowicza a na k. 26 i 98 rosyjskie ćwiczenia z kaligrafii; inny egzemplarz tego wariantu równie zdefektowany i podpisywany, w 1609 r. należał do cerkwi Werchtermąskiej (obwód permski), w 1817 i 1828 r. należał do dwóch chłopów. Tamże notatki o zakupie wsi, zbiorze podatku w rublach, podwodach itd. (BSSzcz. I. 1.26w). Trzeci wariant tej książki należał do monasteru Archangielskiego w Ustiu Wielkim a później do Jakowa Parkacza, „któryj na Karelskom Boru żywił”. (BSSzcz. I. 1.26 g).

¹²¹ *Nowyj Zawiet so psaltirju*. Wilno 1623 (BAN Leningrad 1072 sp), ma białoruski napis o kupnie tej książki przez Iwana Janowskiego od „otca Zastawskiego” (XVII/XVIII w.); tamże łacińskie sentencje, np. „mortalis et mortalis optime cogita”; Wariant 1 takiej książki z Jewia z 1641 r. należał do „[...] Iwana syna Sierodojewa [...] knika [...] błogosłownenaja otcowskaja a netu dełu nikomu do neja [...]” (ręką XVII/XVIII-wieczną); *Nowyj Zawiet* z Wilna 1623 r. (BSSzcz II 5.2e) ma zapis z 1661 r., że należał do „siela Daniłowskiego [obwód jarosławski] posadskiego czełowieka Kożmy Daniłowa [...]” a dalej, że tenże sprzedał Michałowi Dementiewu. W 1771 r. kupił ją za trzy ruble kupiec petersburski.

¹²² Własność „stolnika Fedora Artemiewicza Kozłowa”. (ręką XVII-wieczną) a następnie Iwana Efimowa Rudakowa”. Gorfunkel: *Katalog*... s. 43.

Zainteresowaniem czytelników nie tylko z kręgów duchowieństwa prawosławnego cieszyły się liczne wydania psalterzy oraz różnego rodzaju modlitewniki i katechizmy. Służyły one także do nauki pisania i czytania, prywatnego i cerkiewnego nabożeństwa. 19 zachowanych psalterzy (z lat 1570 - 1642) w 40 egzemplarzach dotrwało do nas w stanie pełnego zaczytania i bardzo zdefektowanych. O ich popularności w ówczesnym społeczeństwie świadczy fakt odnajdowania coraz to nowych wydań takich książek — w sumie 10 nowych tytułów. Na wielu zachowanych *Psaltirach* oraz *Psaltirach z czasosłowcem* znajdujemy podpisy osób duchownych, ale także i prywatnych. Na przykład *Psaltmonica* (Wilno 1596) należała w początku XVIII w. do cerkwi we wsi Szaterinka (Rosja) oraz do drugiego czytelnika (XVII/XV w.) „... dworowego człowieka Arafona Emelianowicza”¹²³. *Psaltir* (Wilno 1630) ma siedemnastowieczną proveniencję nie znanej nam cerkwi rosyjskiej oraz mieszczanina Michaiła syna Szalina¹²⁴. Egzemplarz *Psaltira Dawida Proroka* z 1575 r. posiada XVII-wieczny zniszczony wpis „... Wasiliej Michalew knigu siju diakonu Silwestru [...] priložil”, zaś na innej książce tego samego wydania zapis z 1642 r. świadczy o jej przekazaniu do cerkwi w Kargopolu (gubernia ołonecka) przez córkę mieszczanina. Ciekawe, że do 1706 r. psalterz zmienił właściciela, bowiem inny mieszczanin z Kargopola daje tę książkę archimandrycie¹²⁵.

Chłopi białoruscy i rosyjscy jako właściciele *Psaltira* (Wilno 1594 - 1595 oraz Wilno 1600) występują głównie w proveniencjach XVIII-wiecznych, choć zdarzają się i wcześniejsze¹²⁶.

O tym, że książki te służyły do nauki czytania, świadczy napis na egzemplarzu psalterza (1600 r.): „uczebnaja djaczka Fedora Rodionowa” i na psalterzu z Mohylewa (1631), gdzie obok proveniencji rosyjskiego chłopca i mieszczanina jest wiele ćwiczeń z kaligrafii¹²⁷. Pośród zdefektowanych i zniszczonych przez kolejnych właścicieli oraz czytelników psalterzy rekordy pobił np. fragment pozostałego w oddzielnych, zdefektowanych kartach, naklejonych na inne białe (Wilno 1596), zakupiony w XIX w. w Moskwie, czy pozostały we fragmencie psalterz (wydanie

¹²³ BSSzcz. I 7.10.

¹²⁴ Tamże, II 7.17.

¹²⁵ Tamże, I. 1.24b; XX 3.5.

¹²⁶ „[...] Oksena Kożewnikowa sprzedała etu knigu za 20 altyn” (ręką XVII-wieczną) [...] Sija kniga [...] gosudarstvennego krestjaninina Samukla [...]” 1802, BSSzcz. I 5 43a; „[...] Kniga Kozłowca syna [...]”, „[...] Kozłowiec sieła Nikołskiego Warfolomiejka Tarasow wmiesto Pietra Stukołowa, Anissima Wostriczkowa s towarzyszi ich [...] ruku priložil [...]” (pismo XVII/XVIII-wieczne), (BSSzcz. I 5.43b); Na *Psalterzu* z 1600 r., k. 3 - 16 jest zapis własnościowy chłopca Iwana Timofiejewicza Wieczinkina a od k. 105 - 113 Stepki Grigoriewa syna Naszłakowa (Rosja) BSSzcz. XVI 1.8a.

¹²⁷ BSSzcz. XVI 1.8b; II 8.1.

ok 1600 r.)¹²⁸. Zdarzają się czasami i glosy polskich współczesnych czytelników¹²⁹.

Duże zużycie — dodajmy, że książki religijne polskie nie dotarły do nas w tak zacytowanym stanie — wykazują również wydawnictwa cyryliczne modlitw i kazań, takie jak *Oktoich*, *Molitwy powsiedniewnyje*, *Czasowniki* i *Czasosłowy*, *Akafisty* i *kanony*, *Anfologiony*, *Braszo duchownoje* itd.

Wiele z tych wydań znalazło się w ówczesnym państwie rosyjskim, jak np. *Akafisty* (wydanie z 1628 r.) kupione w Moskwie, a wcześniej własność kupca z Soli Galickiej¹³⁰, wydanie *Molitw* (Wilno 1601) należące do mieszczanina z miasta Toropca; *Anfologion* (Jewie 1613 r.) — „baszmacznika Iwanowa Rtiszczewa”; *Wertograd duszewnyj* (Wilno 1620) — mieszczanina z Ustiuga Wielkiego¹³¹. *Duchownyje biesiedy* (Wilno 1627) stanowiły własność kupca z Orłowa, ale wcześniej właścicieli z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdyż występują glosy łacińskie, polskie oraz ruskie (tłumaczenia sentencji w rodzaju „bez pracy nie ma kołaczy” oraz siedemnastowieczny podpis „Joannes Worebiewycz”¹³²). Egzemplarz *Molitw* (Wilno 1624-1628) ma proveniencję lwowskiego mieszczanina Tichona Bolszakowa z 1626 r.¹³³ Inny *Wertograd duszewnyj* Fikarego Światohorca należał chyba do współczesnego unity, który na karcie pierwszej wpisał „Ex numero librorum Abbatis Kassiani Chruckowsky”¹³⁴. Proveniencje z kręgów monastersko-cerkiewnych trafiają się znacznie rzadziej¹³⁵. Podobnie było z kolejnymi wydaniem *Czasowników*, których glosy wskazują wyraźnie na właścicieli świeckich, jak np. egzemplarz wydany w Kuteinie w 1632 r. należący do siola Kozłowa¹³⁶.

Niektóre z nich przedostały się, jak można przypuszczać na podstawie proveniencji, wraz z rosyjskimi dyplomatami i kupcami do Anglii

¹²⁸ BU Wilno Rk 203; BSSzcz. I 24b.

¹²⁹ *Psattir*. Wilno ok. 1630, brak karty tyt. BUJ 58537 I, arkusz wydawniczy oznaczony literą Szcz. Napisy polskie spotykamy również na książce *Katichizis* S. Budnego, Nieśwież 1562 (BSSzcz. I 5.24b).

¹³⁰ BSSzcz. XXI. 6.61a.

¹³¹ Tamże I. 7.28b, Spotykamy również podpis od k. 42-49 „Kniga Slezara Maksimowa Ażibina” (XVII/XVIII-wieczną ręką); tamże I 8.4.a; tamże I. 8339.

¹³² Tamże I 5.2.3a, k. 2-11.

¹³³ Tamże, II, 5.9.

¹³⁴ BAN Leningrad 1066 sp.

¹³⁵ Na 30 egzemplarzy modlitw i kazań cyrylicą należą do nich egzemplarz *Wertogradu Duszewnego* (Wilno 1620) stanowiący własność popa Fedora Iwanowa z Werchołomskiego powiatu (gubernia jarosławska); BSSzcz. I 8.33w; i ósme wydanie *Modlitw* (Wilno 1635) z proveniencją kanonika Nikickiego monastyrza oraz *Duchowyja biesiedy*... (Wilno 1627) własność monastyrza w Supraślu (BU Wilno, Rk 204).

¹³⁶ BSSzcz. I 7.19 w.

i Szwecji, pozostając następnie jako rzadkość bibliograficzna w księgozbiorach tamtejszych bibliofilów¹³⁷.

Nieco inne przeznaczenie miały książki liturgiczne drukowane cyrylicą. *Służebniki*, *Połuustawy*, *Trebniki*, *Triody*, były używane w służbie cerkiewnej. Na przykład egzemplarz *Triody cwiethoj* (Wilno 1609) został подарowany przez „pana Stefana Nowakowskiego s żenoi Mariej” nie znanej bliżej cerkwi białoruskiej, a inny należał kolejno do czterech cerkwi rosyjskich¹³⁸. Drugi wariant wydania *Służebniczki* z 1583 r. ihumen Michej zadedykował w 1635 r. cerkwi Mikołaja Cudotwórcy we wsi Sałkowie... „a kto iz cerkwi ukradet siju knigu, ili prodast, ili załozit i na tego budi tjağota cerkewnaja”. Inny egzemplarz tego wydania przekazał Nikita Grigoriew syn Stroganowa do cerkwi w mieście Orlu (płn. zach. rejony Rosji europejskiej)¹³⁹. Własnością popów były również w XVII i XVIII w. — *Służebnik* z 1598 r. oraz *Połuustaw* z 1622 r.¹⁴⁰

Inne odnalezione w bibliotekach książki drukowane cyrylicą w interesującym nas okresie, takie jak *Pandekty* (czyli fragmenty dzieł ojców Kościoła), zachowały się z proveniencjami dwóch cerkwi kijowskich¹⁴¹, zaś żywoty św. Waarłama i Joasafa, tłumaczenie z greckiego przez Damaskina, bardzo zniszczone, ze śladami zarówno czytelników świeckich jak i duchownych¹⁴².

3. CZYTELNICTWO WYDAWNICTW POLEMICZNYCH W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM W XVI I PIERWSZEJ POŁOWIE XVII W.

Polemiki katolicko-protestanckie oraz unicko-prawosławne stanowiły ok. 120% repertuaru wydawniczego drukarni litewsko-białoruskich (ok. 200 tytułów). Były wśród nich, na co wskazuje również przejrzenie ok. 350 egzemplarzy takich książek we współczesnych bibliotekach naukowych, utwory o bardzo różnorodnej formie literackiej. Utwory polemiczne powstały na wyraźne zamówienie czytelnika żywo reagującego na

¹³⁷ Por. Barnicot I.D.A. and Simmons J. G.: *Some unrecorded Early printed slavonic books...* „Oxford Slavonic Papers” Vol. 2: 1951 p. 98 - 118; Autorka wymienia 19 takich wydawnictw.

¹³⁸ BSSzcz. I 4.3b; XXIV 7.3.

¹³⁹ BSSzcz. I 5.38a; I 5 38b.

¹⁴⁰ Tamże, I 8.16a; I 8.16b, a także *Trebnik* (Wilno 1618), który ma napis własnościowy częściowo usunięty od k. 10 - 24 „[...] do cerkwi Uspenija Preswjatoj Bogarodicy za otpuszczenie grechow swoich”. Ciekawe, że *Triod postnaja* (Wilno 1609) w 1808 r. należała do chłopca Andreja Politowa syna Rasputina” (BSSzcz. XVII 5.6a, k. 1 - 28), podobnie więc jak to było z innymi księgami cerkiewnymi, niektóre z nich stawały się później własnością piśmiennych chłopów.

¹⁴¹ Nikon ot Czarnoi Gory: *Pandekty* Wilno 1592, BSSzcz. II 3.14.

¹⁴² Np. „Timofiej Titow w Treswjankach” (Treswjackich?), BSSzcz. II. 7.37w, albo „podarena swiaszczennikom Matfiejem Romakiewiczem Iwanu Koczanowskiemu 1754 godu...”, tamże XXI 5.16, W innym egzemplarzu (tamże, XXI. 6.39.) znalazł się podpis mnicha monasteru w Nowogródzkim i jedna świecka proveniencja.

przedmioty ideologicznych oraz religijnych sporów¹⁴³. Wszak to właśnie dzięki rozwojowi reformacji na ziemiach Litwy i Białorusi uległ gwałtownemu przyspieszeniu ruch wydawniczy, a literatura polemiczna w końcu XVI i na początku XVII w. przyczyniła się do podniesienia poziomu kulturalnego społeczeństwa i rozszerzyła wąski do tej pory krąg czytelników. Dlatego należy omówić oddzielnie, powstające dla elity intelektualnej owego okresu, utwory łacińskie a następnie polskie i białoruskie adresowane dla szerszego niż zwykle grona odbiorców.

Najlepiej zachowały się głównie w bibliotekach klasztornych łacińskie rozprawy polemiczne popularnego autora Piotra Skargi. Odszukane 42 egzemplarze: *Artes duodecim sacramentorum* (Wilno 1582), oraz *Pro sacratissima Eucharistia* były czytane przez kler katolicki w całej Rzeczypospolitej. Obok bowiem proveniencji księgozbiorów: jezuitów w Krakowie, Dylindze, Wilnie, Krożach, Kownie, Nieświeżu, Borysowie; benedyktynów w Mogilnie; kanoników regularnych i bernardynów w Krakowie; franciszkanów we Lwowie, Poznaniu, Wilnie, Tarnowie, Pińczowie, Wschowie; bazylianów w Żyrowicach — spotykamy podpisy członków zgromadzeń zakonnych, osób prywatnych, uczniów kolegów oraz wiele współczesnych łacińskich i polskich glos na marginesach książek, co świadczy o ich poczytności, a nie tylko o tym, że zajmowały urzędowe miejsce na półkach klasztornych bibliotek¹⁴⁴.

Podobnie było z innymi polemikami antyprotestanckimi w języku łacińskim czołowych jezuitów wileńskich, jak np. Andrzeja Jurgiewicza, którego pięć tytułów w 25 egzemplarzach zachowało się z polskimi i łacińskimi marginaliami oraz z szesnastowiecznymi i siedemnastowiecznymi ekslibrisami bibliotek jezuickich w Krakowie, Poznaniu, Dynaburgu, Łucku, Łomży, Kaliszu. Mamy także proveniencje osób duchownych, jak na przykład egzemplarz z Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego z podpisem „Stephan Oskierko”, oraz Biblioteki Ossolińskich we Wrocławiu — Wojciecha Jaszczurkiewicza (XVII w.)¹⁴⁵.

Duże powodzenie wśród czytelników znających biegle łacinę miały również polemiki Antoniego Possewina pt. *Atheismi Lutheri... haere-*

¹⁴³ Interesująca ta literatura została wykorzystana jako źródło w pracy M. Kossmana: *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*. Wrocław 1973.

¹⁴⁴ Np. *Artes duodecim*: 1. Petro Chrzastowski 1611 r. 2. Ex. Bibliothekae Monasterii S. Crucis Calv. (BUW 28.1.9.28); inny egzemplarz: 1. Conventus Posnaniensis Carmelit. 2. Exlibris Bartholomaei Brodnicky 3. Ex bibliotheca Sem. Archidiec. Posnan. (BN XVI Qu 1969); jeszcze inny z tejże biblioteki ma ekslibris jakiegoś konwentu we Lwowie oraz „Ex libris RD Joannes Vielicensis santa theologia Doctori”. Dzieło pt. *Pro sacratissima Eucharistia* w BUW ma podpis jakiegoś duchownego z 1604 r. „Valentinus Gedlanus” i drugą „Valentini Żarnowiecki” (BUW 28.1.7.2) zaś z BN (XVI 0.211)... „Sum Pauli Stanisłai Sznaydrowitz” oraz „Ex libris Andrea Jacobi Lichocki”, a także ekslibris Biblioteki Zamojskich.

¹⁴⁵ Np. *Mendacia et convicia...* oraz *Responsio A. Volani* z Biblioteki Domus Probationis Cracoviensis SJ, BZO XVI Qu 1987; *De pio sanctarium...* w klocku

ticarum (Wilno 1586), z wieloma instytucjonalnymi i prywatnymi zapisami własnościowymi, które pozostawili na 11 obejrzanych egzemplarzach czytelnicy erudyci i bardziej bierni. Na przykład jeden z egzemplarzy należał do ks. Wojciecha Reszki a następnie do domu profosów krakowskich jezuitów, inny zaś do Marcina Dąbrowskiego (może ze szlachty wońskiej, XVII w.)¹⁴⁶.

Podobnych czytelników miał inny polemista jezuita Emanuel Vega. Jego utwory, na co wskazują 23 zachowane egzemplarze, znajdowały się w wielu bibliotekach klasztornych i osób prywatnych. Na przykład *Evangelica et Apostolica doctrina* (Wilno 1586) należała współcześnie do Stanisława Poklickiego (XVII), a następnie konwentu w Witowie, inny jej egzemplarz do Stanisława Przethłkowskiego z Oszmiany (XVI/XVII w.) i kolegium orszańskiego, dwa zaś były własnością kolegium w Nieświeżu¹⁴⁷. *Assertiones theologiae* (Wilno 1585) ma proveniencje jezuitów kaliskich, krakowskich, kapituły gnieźnieńskiej, alumnatu papieskiego w Wilnie¹⁴⁸.

Jezuicy polemisci z Wilna wymierzili główny swój atak przeciwko czołowemu szermierzowi reformacji, Andrzejowi Wolanowi. Jego rozprawy dochowały się w mniejszej liczbie niż tamte¹⁴⁹, zniszczone przez jego przeciwników, obzuczających go w druku dość niewybrednymi kalumniami. Dowodzi tego np. polemika Wojciecha Rościszewskiego z Wolanem, który zamieścił w swym wydawnictwie 14 epigramatów pióra uczniów kolegium wileńskiego. Ze względu na barwny styl, nie oszczędzający osoby Wolana, cieszyły się one popularnością wśród czytelników¹⁵⁰.

z innymi polemikami, własność Kolegium Poznańskiego, Bka Kapitulna w Gnieźnie, PL 213 adl.; toż i inne polemiki w kloku należącym do Kolegium Wileńskiego, BU Wilno II 2221, podobny klocek stanowił własność kolegium w Dyneburgu, BU Wilno II 2232; *Responsio* A. Volani z proveniencją kolegium w Łucku, BCz Cim. 939 I; *Questiones*... należące do Kolegium w Łomży w 1630 r.; BUW 28.19.3.241; *Bellum quinti Evangelii*... z podpisem Laurentego Szulca prepozyta wileńskiego, BU Wilno 2233 I, Stefan Oskierko na tymże egzemplarzu, BUJ Cim Qu 4871; oraz Jaszczurkiewicz na pracy Jurgiewicza, *Questiones* (BZO XVI Qu 2439).

¹⁴⁶ BZO XVI 0.594; VX 0.595.

¹⁴⁷ BUW 28.14.23; BU Wilno II 2244; BN XVI 361; BN XVI Qu 361 adl.

¹⁴⁸ BUW 28.1.8.4a; BUJ Cim. Qu 4776; Bka kapit. w Gnieźnie PL 233 adl.; BCz Cim. 899; II — alumnat papieski oraz Szumski, kanonik wileński. Egz. BUW 28.1.18.34 nosi proveniencję „Nicolai Porzecki z lidzkiego lub orszańskiego powiatu (XVII-wieczną ręką).

¹⁴⁹ Pięć pojedynczych łacińskich rozpraw Wolana odnalezionych w bibliotekach wykazuje ślady czytelników, a niekiedy ich podpisy. Np. Szymon Łojski (XVII w.) (BN XVI Qu 1938); Biblioteka Synodu Reformowanego w Wilnie CBAN Wilno L 16/1 - 20); Konwent kaliskiego i jeden z jego zakonników Mikołaj (BK XVI Cim. Qu 2738); z glosami typu: „Haereticus [...] verbi [...] mentus spurissimi diaboli [...] rad [...] jadał mięso w piątek”.

¹⁵⁰ Egzemplarz z BUW (28.20.2.719) ma proveniencję: „Ex libris Mathiae Płowsky viceadvocati Pultoviensi”; „Adriani Żukowski”, a także trzecią nieczytelną. Klo-

Wiele proveniencji duchownych, zakonnych z terenu całej Rzeczypospolitej spotykamy na znanych z temperamentu polemicznego łacińskich pracach Marcina Śmigleckiego. Na przykład na egzemplarzu *Zachariae Prophetarum*... (Wilno 1586) przeciwko Socynowi mamy współczesną proveniencję plebana ze Skarżyska, jakiegoś zakonnika Stanisława Ostrowskiego z Przemyśla czy jezuitów z Dyneburga¹⁵¹. Podobne powódzenie miały łacińskie utwory Kwiryna Knoglera, a jeden z nich został dla większego rozpowszechnienia przetłumaczony na polski przez ucznia kolegium jezuickiego Jana Ejsmonta pt. *Szczyra Ewangelia herztów zborowych* (Wilno 1603) — książka nie znana zresztą bibliografii, zachowana w jednym egzemplarzu¹⁵².

Przynależność do członków ówczesnej elity intelektualnej wykazują również pozostałe 53 egzemplarze łacińskich polemik reformacyjnych, pióra katolików. Np. książka Mikołaja Myloniusa (*Responsiones*... Wilno 1581) należała do Domu Profesorów w Krakowie oraz Szymona Choryńskiego (XVII/XVIII w. może z kościańskiego)¹⁵³; K. Warszewickiego *Responsio ad Nicolai Regi epistolam* (Wilno 1584) nosi dedykację autorską Janowi Dominowskiemu doktorowi filozofii [...] „et amico charissimo”¹⁵⁴. Utwór J. Twardowskiego (*Examen fidei sectariorum*..., Wilno 1594) należał do Kolegium w Kaliszu¹⁵⁵. Dzieło von Kreytzena (*Gründlicher Bericht*, Wilno 1642) pochodzi z biblioteki jezuickiej w Dyneburgu i Konwentu Franciszkanów warszawskich a S. Pikeliusa (*Veritas Catholica*, Wilno 1642) kolegium w Krakowie¹⁵⁶. W Wilnie też wypuszczono popularne ówczesnie dzieło M. Becana pt. *Compendium manualis* (Wilno 1627), którego egzemplarze można spotkać z proveniencjami kolegium jezuickiego w Łomży, jakiegoś duchownego w Warszawie i sądząc po oprawie, również kolegium w Krakowie¹⁵⁷. Na unikatowym egzemplarzu polemiki J. Łasickiego w obronie Wolana mamy glosy łacińskie i polskie trzech czytelników (dwóch katolików i jednego protestanta prawie na wszystkich marginesach książki)¹⁵⁸. Proveniencje zakonne z owego okresu przynosi również rozprawa T. Klage *Didymi Hermannovillowi* dedykowane duchownym protestanckim (Wilno 1644)¹⁵⁹.

cek 8 polemik stanowił później własność jezuitów z Reszla; Egzemplarz z BN (XVI Qu 389) należał do kolegium nieświeskiego SJ a z BZO (XVI Qu 2656) do „Reverendo in Christo Patri Joanni Alando Boboli” (XVI/XVIII w.) — jezuita wileńskiego.

¹⁵¹ BUW 28.1.8.20; BK Cim. Qu 2625; BCz Cim. 980 I.

¹⁵² BU Wilno 10764 III.

¹⁵³ BUJ Cim. 980.

¹⁵⁴ Bka Kapit. w Gnieźnie PL 219 adl.

¹⁵⁵ BPAN Kraków Cim. 2180.

¹⁵⁶ BU Wilno 1228, BTPN Poznań 2236 II; BZO 2414 III.

¹⁵⁷ BN XVII 2.29; BUJ 116189 I; BCz 24258 I.

¹⁵⁸ BK Cim Qu 2738, klocek drukarski obejmujący również pracę Wolana pt.

Libri quinque.

¹⁵⁹ Kolegium SJ w Braniewie (BZO 7581 II); w Dyneburgu BCz 26431 I) w Krakowie (BUJ 35572 I); cystersi w Wąchocku (BUW 4g 10.633).

Polemiki polskie miały podobnie jak książki religijne znacznie szerszy zasięg oddziaływania. Wiele takich, które z różnych przyczyn nie zachowały nazwisk ich właścicieli a także czytelników, przekazują nam glosy, znaczki („NB” — nota bene i inne), zygzaki oraz podkreślenia i przekreślenia świadczące o żywym stosunku do tekstu¹⁶⁰. Charakterystyczne, że działalność polemiczną w języku polskim na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego rozpoczęli najpierw protestanci już od lat siedemdziesiątych XVI w. powodując następnie lawinę odpowiedzi polemistów katolickich, którzy zorientowali się, że jest to jeden z lepszych sposobów „walki o dusze”.

Dzieła czołowych polemistów protestanckich, takich jak Szymona Turnowskiego, Grzegorza z Żarnowca, Marcina Graciana, Andrzeja Chrzastowskiego, Marcina Krowickiego, Jana Niemojowskiego czy Wojciecha Salinariusza, dochowały się do naszych czasów, w wyrażnie przez ówczesnych czytelników zdefektowanym stanie, bez podpisów czytelników. O ich przynależności stanowej czy religijnej możemy domyślać się jedynie na podstawie zachowanych marginaliów i innych sposobów reakcji na tekst. Np. rozprawa Grzegorza z Żarnowca pt. *Clypeus albo tarcz duchowna* (Wilno 1598) zawiera glosy polskie katolickie i protestanckie, a następnie ekslibris Joachima Chreptowicza (starosty orszańskiego z połowy XVIII w.) i biblioteki czerwonodworskiej Tyszkiewiczów¹⁶¹.

Czytelnicy współcześni poszukiwali świetnie napisanej *Apologii większej to jest obrony nauki prawdziwej* M. Krowickiego (pierwsze wydanie Wilno 1584, wydanie niemieckie Wilno 1602 i polskie 1604)¹⁶². Egzemplarz wydania z 1602 r. należał do kolegium jezuitów poznańskich a na nim przy nazwisku autora w tytule — Krowickiego, ktoś dopisał ręką „bestyalskiego”. Uprzednio książka ta należała do protestanta, który podał opis rozmowy, którą miał staroście Górski z kaznodziejami S. Miełosławskim i X. Pisarskim (w 1605 r.)¹⁶³.

Największym objętościowo dziełem polemicznym kalwinów litewskich była drukowana w 1615 r. *Censura na konfessję, którzy popolitym nazwiskiem rzeczeni bywają Ariany* W. Salinariusza (6 tomów). Nieliczne i niekompletne księgi zachowały się w stanie wskazującym na duże zu-

¹⁶⁰ Jak np. egzemplarz (BK XVI Cim. Qu 2431) książeczki Jana Kazanowskiego: *Na upominanie Jana Kalwina...* (Brześć 1564); Grzegorza Pauli: *Krótkie wypisanie sprawy...* (Nieśwież 1564) (BCz. Cim. 113 I); *Historia o Janie papieżu...* (Brześć 1560) (BK XVI Cim. 0.298); S. Budny: *O przedniejszych wiary christiańskiej artykułach...* (Łosk 1576) z głosami polskimi protestanckimi i katolickimi oraz podpisem Wawrzyńca Kiernozickiego (XVII w. Litwa? BCz Cim. 1387 II).

¹⁶¹ BN XVI Qu 476.

¹⁶² Wszystkie egzemplarze odnaleźliśmy w stanie zdefektowanym, z głosami, jak np. wydanie z 1604 r. (BUW 4g 12.4.23; BCz Cim Qu 4773), oraz wydanie z 1584 r. (BCz Cim. 853 II).

¹⁶³ BK Cim. Qu 2697.

życie przez kolejnych właścicieli lub czytelników, a także z proveniencjami np. jakiegoś konwentu w Zasławiu czy Biblioteki Pułaskiej Czar-toryskich z wcześniejszymi podpisami z 1616 r. Stanisława Sillera oraz Piotra Paca¹⁶⁴.

Natarcie katolików w języku polskim rozpoczął rektor Akademii w Wilnie Piotr Skarga utworem *Siedem filarów na których stoi katolicka nauka o sakramencie...* (Wilno 1582), który, jak wykazują proveniencje, zyskał sobie szeroką popularność¹⁶⁵. Także i inne nieliczne do dziś zachowane kazania P. Skargi wskazują na szerokie ich rozpowszechnienie¹⁶⁶.

W walce z protestantyzmem miały również być pomocne wydawane w Wilnie tłumaczenia z łaciny rozpraw: G. Lindaua (*Dubitantius*, Wilno 1583), znalezione z proveniencjami kolegium jezuickiego w Nieświeżu i Krakowie¹⁶⁷, oraz najpierw łacińskie *Rationes decem* Kampianusa (Wilno 1584), a następnie, nie znane Estreicherowi, z tegoż roku dwa tłumaczenia polskie, którego kilka zachowanych egzemplarzy wyraźnie wskazuje na jego poczytność¹⁶⁸. Podobnie także opis swojej konwersji przez Kasp-ra Wilkowskiego (Wilno 1584), którego jeden z egzemplarzy zawiera dedykację rękopiśmienną ojcu autora, a inne sześć odnalezionych egzemplarzy wyraźne zużycie przez ówczesnych czytelników¹⁶⁹.

Dużą popularność zdobyły sobie utwory znanego z ostrego pióra jezuity Marcina Śmigleckiego. 30 odnalezionych egzemplarzy jego pracy pt. *O bóstwie przewiecznym* (Wilno 1595) nosi mnóstwo proveniencji klasztorów i zakonników z całego terenu Rzeczypospolitej: Lublina, Ko-przywnicy, Kalisza, Piotrkowa, Gniezna, Kroź, Wilna, Sącza, Lwowa,

¹⁶⁴ BN XVII 3.2688; BCz 24489 II. Na egzemplarzu (BU Wilno III 17858) mamy starszą, zatartą już proveniencję... „Piotr Pac w. [ojewoda] trocki [...]” (po 1640 r.) oraz bernardyni grodzieńscy.

¹⁶⁵ Kolejne egzemplarze tego dziełka należały do: Kolegium jezuickiego w Nieświeżu (Cim 747 I); do Konstantyna Gawrońskiego prezbitera w Niedźwiedzicy (BUJ Cim. 0.483); do jezuitów krakowskich (BZO XVI 0.686); a książka z BJ (Cim. 0.483) do kilku czytelników pochodzenia szlacheckiego: 1. Łukasza Piotrowskiego (z Litwy), Jana Sadowskiego, Jana Gorzewskiego (może z Kaliskiego?).

¹⁶⁶ Np. *Wzywanie do jednej zbiorowej wiary...* należało do jezuitów kaliskich (BUW 28.20.3.1167); Inne 3 egzemplarze, bez proveniencji noszą ślady dużego zużycia przez czytelników, podobnie jak pozostałe książki tego autora.

¹⁶⁷ BCz Cim. 992 I; BZO XVI 0.180.

¹⁶⁸ Należały one do jezuitów krakowskich (dzieło łacińskie, BUJ Cim. 0.1155); zaś dziełko polskie należało do... 1. Frater Georgius in 1650, 2. Fratrís Vincenti Reszkowji Conventus Sochaczowiensi XVII. BTO; jezuitów krakowskich, BCz 1174 I.

¹⁶⁹ „Jego Mości Panu Balczerowi Wylkowskiemu panu ojczu memu miłemu, prosząc aby łaskę ojcowską przyjął te i w miłości krześcijańskiej czytane były”. Później książka ta należała do karmelitów w Wiśniowcu (BCz Cim 1515 I). W rękach nie znanych nam czytelników był np. egzemplarz z BK. Cim. Qu 2640; BCz lim. 920 II.

Krzemieńca, Płocka, Krakowa, a także rękopiśmienne ekslibrisy bibliotek magnackich i szlacheckich¹⁷⁰.

Podobnie było z innymi książkami Śmigleckiego, sądząc ze zniszczonych przez czytelników egzemplarzy rozprawy *O jednej widomej głowie kościoła bożego* (Wilno 1600). Na przykład na jednym z nich autor zadedykował go Andrzejowi Ossowskiemu (XVII w.), a po jego śmierci żona oddała Stanisławowi Jabłońskiemu w 1629 r. Późniejsza proveniencja dotyczy kanoników regularnych w Słonimiu¹⁷¹.

Wiele marginaliów pozwalających ustalić współczesnych szesnastowiecznych i siedemnastowiecznych katolickich i protestanckich czytelników zawierają również inne wydawnictwa M. Śmigleckiego, jak *Dysputacja wileńska* (1599), *Absurda synodu toruńskiego* (1595), *Opisanie dysputacji nowogrodzkiej* z J. Licyniuszem (1594)¹⁷².

O dużej aktualności problemów walki ideologicznej katolików z protestantyzmem świadczą również proveniencje książek popularnego autora jezuickiego w Wilnie, Stanisława Grodzickiego. Jego 7 tytułów odszukanych w 60 egzemplarzach znajdowało się na półkach prawie każdej biblioteki zakonnej. Np. książki pt. *Prawidło wiary heretyckiej* (Wilno 1592) noszą proveniencje zakonów Gdańska, Przemyśla, Krakowa, Nieświeża, Kroź, Kalwarii, a także osób duchownych i szlachty¹⁷³; *Kazanie na pogrzebie Katarzyny Radziwiłłowej...* (Wilno 1592) można odnaleźć z głosami łacińskimi i polskimi katolika i protestanta¹⁷⁴; *Ewangelik* (Wil-

¹⁷⁰ Podajemy tylko kilka dla przykładu: np. Kolegium w Lublinie (BUW 28.1.17.19b); Hipolit Łyżicki, franciszkanin sandomierski i inna proveniencja nieczytelna (BUW 28.1.17.10z) Kolegium Kaliskie S. J. (BUW 28.1.18.41b); Martinus Blendowski (XVII/XVIII w. BUJ Cim. Qu 4809); Stanisław Radziwiłł (zmarł 1690), BP Paryż, THL Réz. 12); dedykacja autora jezuicie wileńskiemu Pawłowi Pikelliusowi a następnie Biblioteka jezuicka w Krożach (BU Wilno 2256 II); misjonarze gnieźnieńscy (BAN Leningrad 7901 sp); Kolegium Wileńskie SJ (BN XVI Qu 74) następnie Biblioteka Ordynacji Zamojskiej. Egzemplarz z Bki Kapitułnej w Gnieźnie ma napis „Tą książkę kupił z miasta Gniezna Franciszek Janecki za gr 12 gdy tum zgorzał, od chłopca dziadowskiego” (PL 172).

¹⁷¹ BCz Cim 964 I.

¹⁷² Kilkanaście egzemplarzy tych wydawnictw z wieloma głosami polskimi i łacińskimi zawiera również proveniencje, jak np. *Dysputacja wileńska...* z Biblioteki Ordynacji Zamojskich z 1815 r. (BN XVI Qu 40); duchowny [...] Johanni Conario” (Jan Konarski) na egzemplarzu z Biblioteki Kórnickiej (BK Cim. Qu 2633); *Opisanie dysputacji nowogrodzkiej...* znajdujemy z łacińskim wpisem niejakiego Bernarda Melincery oraz kanonika sandomierskiego M. H. Juszyńskiego (BN XVI Qu 655). *Łupież martwe...* z podpisem „Reverendi Jacobi Bocheński” (BUW 28.20.2.876).

¹⁷³ A oto ciekawsze proveniencje. „Ex libris Valentini Wolski, Residentiae Societatis Jezu Gedenensis” (XVI w.) od 1839 r. w BP Paryż (38410); Melchior Giedroję biskup żmudzki (BU Wilno II 2235), następnie własność jezuitów w Krożach; Biblioteka Sapiechów (BK XVI Cim. Qu 2610); Kolegium w Nieświeżu i wcześniejsza: Paprocki (XVII w., BUW 28.20.2.676).

¹⁷⁴ BPTPN w Poznaniu 30251 II; też w klocku utworów Grodzickiego — własność kolegium nieświeskiego od 1603 r.

no 1592) z kilkoma podpisami uczniów jakiegoś kolegium jezuickiego¹⁷⁵. Książki pt. *O jednej osobie w używaniu Sakramentu* (Wilno 1589) były w bibliotece jezuickiej w Nieświeżu, Krakowie, Poznaniu, Orszy, Kaliszu¹⁷⁶ oraz należały do czytelników wyznania protestanckiego i katolickiego¹⁷⁷.

Mnóstwo współczesnych głos czytelnicznych znajdujemy również i w pracach znanych ze swego temperamentu polemistów katolickich, jak Mariana Łaszczę, jezuitę (3 tytuły, 17 zachowanych egzemplarzy)¹⁷⁸, Marcina Żagiela (prawdziwe nazwisko Stefanowski), studenta teologii w kolegium wileńskim, którego zachowane książki pełne marginaliów i podkreśleń przynoszą wiele ciekawych proveniencji, jak np.: „M. Tarło starosta pilzneński” (XVII w.), „Wojciech Stanisław Lityński” (XVII/XVIII w.)¹⁷⁹ „ex libris Rev. Jacobi Bocheński”¹⁸⁰, kolegium jezuitów w Reszlu, Wojciech Szamborski, doktor teologii z klasztoru franciszkanów w Lublinie (XVIII w.)¹⁸¹.

Na egzemplarzu książki M. Łaszczę *Okularów na Zwierciadło nabożeństwa chrześcijańskiego* (Wilno 1594) widnieje wiersz wpisany współczesną ręką „Dobrześ utworzył wielebny Tworzydło, te okulary na to ślepe bydło, Lutrów bezecnych którzy lubo mają zwierciadło swoje, w nim się przeglądają. Jednak sprośności swej widzieć nie mogą bo jako ślepi idą drogą [...]” itd. Do wiersza w tejże pracy autorstwa Jana Kozakiewicza dopisano: „Ja powiadam kozaczku nie szarpaj kapice piórem, bo za to nie unidziesz wieści szubienice”¹⁸². O popularności polemiki

¹⁷⁵ BCz Cim. 1411 I.

¹⁷⁶ BN XVI Qu 370; BCZ Cim. 1522 I; BK XVI Cim. Qu 2703; BU Wilno II 2184; CBAN Wilno L 16/1 - 15.

¹⁷⁷ O czym świadczą np. glosy w egzemplarzu (BUJ Cim. 4995) wyraźnie należące do współczesnego protestanta, a w cytowanej wyżej książce (BU Wilno II 2184) z Biblioteki Kolegium SJ w Orszy jest proveniencja „ex libris Martini Wysockensis” (XVII w.) oraz glosy łacińskie i polskie, m. in. „Hereticy rzepe i rzodkiew miasto sakramentu dawali”.

¹⁷⁸ Np. *Wieczera ewangelicka* z proveniencją Mateusza Niedziałkowskiego (XVII w.) i zakonu Orationis Studziannensis (Mazowsze. BUW 28.1.9.40): inny egzemplarz (BK XVI Cim. Qu 3124) należący do Pusłowskiego w XIX w. (pow. słonimski); *Okulary na zwierciadło nabożeństwa chrześcijańskiego* (BTPN Poznań 41425 II) z głosami polskimi protestanta a także katolika, który wyraził się: ... „co też grube i sprośne zgrzebi wichrowatym mózgów heretyckich”; *Judicium albo rozsądek* ... (BCz Cim. 936 I) ma glosy łacińskie i początek zapisu „Frater Augustinus...”. Inny tegoż egzemplarz ... „Martini i Mikołaj Łaski” (XVII w.) zakonnic (BUJ Cim. Qu 4798).

¹⁷⁹ Stefanowski: *Odpór przedniejszym*... Wilno 1600, BUJ Cim. Qu 5971, później własność bernardynów lubelskich.

¹⁸⁰ Stefanowski: *Termin na protestację*..., Wilno 1599, BCz Cim. 968 I.

¹⁸¹ Tenże: *Cenzura disputacy wileńskiej*. Wilno 1600, BUW 28.2.715, BZO XVI, Qu 2954.

¹⁸² BN XVI Qu 526.

M. Żagiela pt. *Odpór na obłudne powieści* świadczy fakt powtórnego jej wydania w drukarni jezuickiej w 1624 r.

Na usługi polemiki religijnej z protestantami w języku polskim oddał też swe pióro sławny pisarz łaciński i historyk Wojciech Wijuk Kojalłowicz, którego prace zachowały proveniencje zakonne¹⁸³, ale na pewno były czytane też przez innych czytelników.

W odróżnieniu od przeważającej liczby prac tu cytowanych, najpewniej dla szerokiego ogółu czytelników powstały pamflety jezuitów na protestantów. Były to między innymi anonimowe *Relacja oraz suplika zboru wileńskiego saskiego*... (Wilno 1623), *Bitwa ministrów saskich wileńskich*... (Wilno 1641) oraz *Witanie na pierwszy wjazd z Królewca do Kadłubka saskiego wileńskiego*... (Wilno 1642)¹⁸⁴.

Oddzielnie omówić należy czytelnictwo wychodzących w typografiach litewskich w XVI i pierwszej połowie XVII w. wydawnictw związanych z walką o unię. Absorbująca współczesnych sprawa znalazła swój wyraz w pracach pisanych przeważnie po polsku. Z wydawnictw cyrylicą na ten temat odnaleźliśmy bowiem dwa egzemplarze *Kazania św. Kirilla* sławnego pisarza białoruskiego wojującego z unią, Stefana Zyzania¹⁸⁵. Aby zresztą uprzystępnąć ten tekst największej liczbie czytelników, wydrukowano go w języku polskim oraz białoruskim.

105 egzemplarzy książek związanych z walką o unię i przeciwko uniі świadczy o żywym stosunku do tekstu ich czytelników. Pozostawili oni zapisane dyskusjami marginesy, podkreślenia, znaczki, pobrudzone i podarte marginesy. Na przykład na egzemplarzu książki A. Chrzastowskiego pt. *Obrona tajemnic krztu prawosławnego chrześcijaństwa* (Wilno 1584) oburzony katolik daje upust swej pasji polemicznej¹⁸⁶. Bardzo popularne było dziełko jezuitę S. Grodzickiego pt. *O poprawie kalendarza* (trzy wydania Wilno 1586 - 1593) zachowane z proveniencjami kolegium w Nieświeżu z 1603 r., Krakowa oraz biblioteki cystersów z Wąchocka, jakiegoś konwentu w Sieciechowie¹⁸⁷ oraz pochodzące z księgozbiorów duchownych i innych współczesnych czytelników¹⁸⁸.

¹⁸³ Np. *O niektórych różnicach wiary*... należące do jezuitów wileńskich (BN XVII 3.754) czy do domu profosów jezuitów krakowskich (BUW 4g 12.3.32).

¹⁸⁴ BUJ 2080 I; BUW 4.20.5.257; BUW 4.20.4.476.

¹⁸⁵ BSSzcz. I 7.7a ze śladami współczesnych czytelników Białorusina i Polaka oraz inny egzemplarz (tamże I 7.7b) z głosem białoruską o kupnie jej przez mieszczanina na bazarze.

¹⁸⁶ BCz Cim. 1332 II. Była to książka z jakiegoś klasztoru, bo z napisem „heretycka” na karcie tytułowej.

¹⁸⁷ BN XVI Qu 369, współoprawne z innymi utworami Grodzickiego; BUJ Cim. 1833 II; BZO XVI Qu 2208; BPTPN Poznań 30250 I.

¹⁸⁸ Jak np. egzemplarz z proveniencją Frater Bonifatius z klasztoru bernardynów w Brzeżanach, BUJ Cim. Qu 4783a; inny należący do Alberta Wołkowicza (może ziemianin łucki), Jana Panka w Krakowie, Marcina Małeckiego, plebana w Ja-

Mnóstwo kontrowersji współczesnych czytelników budziła praca P. Skargi pt. *O jedności kościoła Bożego* (Wilno 1577)¹⁸⁹.

Szczególnym powodzeniem wśród ówczesnych czytelników cieszyły się książki jednego z najznakomitszych ludzi pióra w Wielkim Księstwie, Melecjusza Smotryckiego, którego pasja polemiczna i styl znacznie przetrwały dzieła polemistów katolickich. Wystąpił on gwałtownie przeciwko unii brzeskiej, w obronie Kościoła prawosławnego. Egzemplarze jego znanej książki pt. *Antigraphe albo odpowiedź na script...* (Wilno 1608) są pełne glos ruskich i polskich do tekstu. Trzej z nich się podpisali: pop z Doroszewa, majętności pana Bazylego Żurakowskiego, ihumen Hieremiasz Ayzikiewicz oraz również cyrylicą Jegori Czuderski (XVII w.)¹⁹⁰. Na książce Smotryckiego pt. *Thrinios albo lament... wschodniej cerkwie...* (Wilno 1610), której wydanie spowodowało zamknięcie na 4 lata drukarni brackiej w Wilnie, współczesny czytelnik napisał: „Ta książka Bogu i kościołowi św. jest nie przygodna, dawno godna była spalenia, tylko nie było kata”¹⁹¹. Inne egzemplarze polemiki Smotryckiego świadczą o jej przynależności do czytelników z kręgów mieszczańskich¹⁹², do biblioteki jezuitów witebskich ze współczesnym napisem „Schismaticus a computu librorum prohibitorum” oraz bernardynów wileńskich z notatką „Schizmatyk szczerka przeciwko kościołowi rzymskiemu”¹⁹³.

Zapisane głosami współczesnych czytelników są także i inne prace Smotryckiego¹⁹⁴, a także jego przeciwników odpowiadających na te pole-

strzebiu (?) przekazującego testamentem konwentowi w Wąchocku (XVII), BZO XVI Qu 2208, egzemplarz (BK Cim. 3133) ze śladami u czytelników, może uczniów kolegium jezuickiego, toż BK XVI 2603, również trzecie wydanie, bardzo zniszczone przez czytelników z polską glosą o pogodzie z 1600 r.

¹⁸⁹ Np. z podkreśleniami i głosami polskimi dwóch czytelników egzemplarz (BSSzcz. 13.2.10.81). Jak podaje Piotr Skarga we wstępie, „książka ta była wykupiona i spalona przez bogatszą Ruś”, tak że po kilkunastu latach nie mógł kupić egzemplarza; P. Skarga: *O jedność* s. 3.

¹⁹⁰ BZ O XVI 680 III, z głosami współczesnego czytelnika i egzemplarz (BN XVII 3.16603) z trzema podpisami.

¹⁹¹ BN XVII 3.4804. Tamże mnóstwo glos polskich i łacińskich zwolenników unii. Inny egzemplarz z tejże biblioteki zdefektowany, bez początkowych ośmiu kart ma glosy polskie zwolennika prawosławia (XVII 3.4870). Książka z BZO, pełna glos uściślających tekst i trzy proveniencje czytelników białoruskich i ukraińskich (XVII 1136 II) oraz Antoniego Balickiego (XVIII/XIX w.).

¹⁹² CBAN Wilno L 17/1136 z ekslibrisem Georg Borsch, rachunkami kupieckimi na kilku stronach na końcu i „pamiętnikiem człowieka pobożnego”, pisanym na 1 str., z którego treści wiadomo, że pisał go protestant (XVII w.).

¹⁹³ BU Wilno III 15318 z głosami polskimi w tekście i podpisem z 1707 r. ojca Kirila Romanowicza (unity); BU Wilno III 4815. Inny egzemplarz (BUJ 40951) należał również do katolika z napisami m. in. „Autor brzydki schizmatyk, anonymus bluźnierca”.

¹⁹⁴ Np. *Weryfikacja niewinności*. Wilno 1611 (BN XVII 3.3678) wśród glos zwolenników i przeciwników jeden napisał u dołu strony 7: „Smotrycki obmowca

młki, jak np. *Examen obrony to jest odpis na script* należący do jednego z bazylianów Supraśla i tejże biblioteki¹⁹⁵.

Podobnie żywym oddźwiękiem czytelników i to nie tylko profesjonalnych cieszyły się pisma unitów atakujących obóz prawosławny: H. Morochowskiego, Welamina Rutkowskiego, A. Sielawy, J. Isakowicza, A. Muzyłowskiego. Egzemplarze pokryte głosami polskimi, ruskimi i łacińskimi pochodzą zapewne z terenów najżywiej interesujących się tymi problemami: Litwy, Białorusi i Ukrainy¹⁹⁶, natomiast egzemplarze z terenu Rzeczypospolitej zachowały się tylko z proveniencjami bibliotek zakonnych¹⁹⁷.

arabski". Na egzemplarzu *Obrona weryfikacji*... (1621) mamy kilkadziesiąt głos ruskich i greckich objaśniających tekst (BN XVII 3.1259). Na innym egzemplarzu tej rozprawy mamy glosy polskie polemizujące z tekstem (BSSzcz. Rossica 13.IX. 13.75). Także następne wydanie tegoż (tamże, Rossica 13 IX 13.74) jest pokryte głosami unity.

¹⁹⁵ BCz 11509 I; z wieloma głosami polskimi do tekstu.

¹⁹⁶ Np. na książce H. Morochowskiego: *Paregoria*... Wilno 1612 (BN XVII 3.2468) jest mnóstwo głos przeciwnych autorowi, inny egzemplarz (XVII 3.677) ma ślady 5 czytelników, jednym z nich był biskup włodzimierski (XVII w.). *Sowita wina*... Rutkowskiego (BCz 1150 I) ma proveniencję klasztoru bazylianów w Wilnie, uprzednio zaś należała do zwolennika prawosławia, który po polsku napisał: „żesz szalbierzu, w samej rzeczy tak było dokażemy”; Toż, (BU Wilno 1135 III), „ex libris patris Michaelis Siebierzański”; J. Isakowicz: *Josaphatidos*. Wilno 1628, klocek utworów polemicznych należących do Kolegium Wileńskiego i krożańskiego (BU Wilno 1515 - 1519).

¹⁹⁷ Np. książka H. Morochowskiego: *Paregoriae* (Wilno 1622) była własnością Kolegium Lwowskiego Jezuitów (BN XVII 3.4450), *Sowita wina*... Rutkowskiego (BUW 4g 11.8.9), Kolegium w Łomży; toż (BU Wilno III 11535) zachowało się z proveniencją jakiegoś zakonnika z terenu Litwy: „fratris Michaelis Siebierzański” (XVII w.).

